

Dr. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94(497.6:497.11:497.16)"1941" (093)

930:304:39(497.11:497.16 Sandžak)"1941"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.6.23>

RAT I HUMANOST U HISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI: BOŠNJAČKA ISKUSTVA U SANDŽAKU 1941.

Apstrakt: Složeni društveno-historijski procesi i prelomne epohe, kao i brojni segmenti koji u njima čine sastavni dio života, predmet su interdisciplinarnih proučavanja. Rat je jedna od najdramatičnijih društvenih pojava. Osim oružanih operacija, ima i čitav niz drugih dimenzija – pravnu, psihološku, sociološku, socijalnu, ekonomsku, kulturološku, i druge. Zato se o njemu može govoriti iz raznih uglova. Kritička i višestruka sagledavanja doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama. Ratovi u ljudima izazivaju duboke promjene. Mijenjaju njihovo poimanje i viđenje njih samih, način na koji oni vide i doživljavaju druge. Istraživanje ratne prošlosti ukazuje na velike varijacije društva, načine organiziranja života, strategije preživljavanja, načine razmišljanja. Nužno je unošenje gledišta običnih ljudi u diskurs o ratnim zbivanjima. Iza raznih statistika i brojki nalaze se ti ljudi i njihove sudbine. Zato je nužna i „perspektiva odozdo“, iz njihovog ugla. Važno je osjećanje za kompliciranosti života i historije. Raspadi ideološke paradigme i jugoslavenske državne zajednice praćeni su u postjugoslavenskim državama (re)konstruiranjem novih nacionalnih identiteta, izbijanjem i trajanjem „rata“ različitih memorija, preoblikovanjem slojeva svijesti i preispitivanjem historije, posebno one vezane za Drugi svjetski rat. Selektivne, jednostrane slike prošlosti i uprošćeni narativi štete međudržavnim i međunacionalnim odnosima. Brojna pitanja vezana za taj rat, posebno za bošnjački antinacionalistički stav, humanost i manifestiranje solidarnosti s drugim ugroženim etničkim zajednicama, mimo poratnih ideoloških premisa i „zvaničnih istina“ bila su u većoj ili manjoj mjeri dugo marginalizirana. Ona traže multiperspektivni pristup. Kritičko promišljanje bošnjačke prošlosti oslanja se i na moralne norme. Ono što se naziva „lokalnom“ i „regionalnom“ historijom ukazuje, svjedoče raznolika iskustva, na višedimenzionalnost prošlosti, njene odlike i specifičnosti na određenom prostoru. Drugi svjetski rat ni u Sandžaku ne može se objektivnije shvatiti bez osvjetljavanja sadržaja šireg jugoslavenskog konteksta koji pruža iscrpnije odgovore. Posebno historija Novog Pazara, najvećeg sandžačkog grada,

predmeta različitih političkih planova i koncepcija, ima više reljefnih dionica. U jesen 1941, nakon povlačenja njemačkih snaga iz Novog Pazara, četnici su tri puta pokušati da osvoje ovaj grad. Zahvaljujući požrtvovanoj odbrani i pomoći pristiglih albanskih naoružanih grupa s Kosova, Bošnjaci su se uspjeli odbraniti. I u takvoj dramatičnoj situaciji, sukoba i nasilja, zabilježeni su brojni primjeri međunacionalne pomoći i pažnje. U teškim danima po Novi Pazar, izloženog četničkim prijetnjama i udarima, znatan dio Bošnjaka poduzimao je akcije da spriječi anarhiju i teror, da sačuva Srbe u gradu od napada i osvete. Po nekim dijelovima Sandžaka provedene su slične aktivnosti na zaštiti ugroženih nemuslimana. U uslovima nesigurnosti, nemaštine i neizvjesnosti, zbrinjavani su, osim sandžaćkih, i muhadžiri pristigli iz istočne Bosne. Svaki narod, na zaseban način, doživljava i tretira svoju „historiju“, pamti određene događaje, ličnosti i datume, apostrofira razne uloge, ovjekovečuje spomenike, saživljava različite uzroke i posljedice. Periodi ratova u životu jednog naroda doista se mogu opisati kao „stadijumi ogledala“. Sve što se zbilo ima čitav niz vizija. Mogućnosti različitog „čitanja“ i interpretiranja se ne iscrpljuju. Problematično je svako svođenje historijskog totaliteta na samo jednu dimenziju. Metodologija je tu doista presudna. Nužno je višedimenzionalno tumačenje uzroka i tokova događaja, sklopova i limita vremena, objašnjavanje suženih alternativa.

Ključne riječi: *Historiografija, multiperspektivnost, Drugi svjetski rat, Sandžak, Bošnjaci, humanost, kultura sjećanja.*

WAR AND HUMANITY IN HISTORICAL PERSPECTIVE: BOSNIAK EXPERIENCES IN SANDŽAK IN 1941.

Abstract: *Complex socio-historical processes and turning epochs, as well as numerous segments that are an integral part of people's lives, are the subject of interdisciplinary studies. War is one of the most dramatic, most complex social phenomena. In addition to armed operations, there are a number of other dimensions related to war, starting from psychological, legal, sociological, social, economic, cultural to others. Critical and multiple perspectives contribute to the completion of images of politics, wars and their relations. The disintegrations of the ideological paradigm and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia were accompanied by the (re)construction of new national identities, the outbreak and duration of „wars“ of different memories, the reshaping of consciousness and the re-examination of history, especially those related to World War II. The history of that war in Yugoslavia was undoubtedly the history of several wars which were stacked on top of each other. The main issue with Bosniaks in that war is a multiperspectival topic that requires a multidimensional and deideologized presentation of the position and the position of all involved actors. Numerous issues related to that war, the*

complex position of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina and Sandžak, the emergence of civic responsibility, Bosniak protection of the vulnerable Serb Orthodox population, humanity and assistance, beyond post-war ideological premises and „official truths“ remained more or less marginalized, although they seek more objective and complete answers from multiple angles, for the sake of a more complete view of the past. What is called „local“ or „regional history“, as evidenced by diverse experiences, indicates the multidimensionality of the past, its features and specifics in a certain area. The Second World War in Sandžak could not be understood more objectively outside the broader Yugoslav context. This is also special for the history of Novi Pazar, the largest city in Sandžak which was the subject of many different political plans and conceptions. The history of this city has several sections. After the withdrawal of German forces from Novi Pazar, the Chetniks tried to conquer this city for three times in the fall of 1941. However, thanks to the dedicated defense and the help of Albanian armed groups from Kosovo, Bosniaks managed to defend themselves and Novi Pazar. Even in such a dramatic situation, numerous examples of humanity, solidarity and assistance of Bosniaks to the intimidated Serb urban population have been recorded. In the most difficult days of the war, when Novi Pazar was exposed to Chetnik attacks, a significant part of Bosniaks took actions to prevent anarchy, to save Serbs from terror and revenge. The task of science is to constantly discover forgotten and unknown parts of the past, to re-examine previous knowledge. Everything that happened has a whole range of perspectives. It is necessary to have a multidimensional understanding of the causes and course of events, circuits and time limits, to explain narrowed alternatives. Any reduction of historical totality to only one dimension is problematic. Every nation, every state, in a way, write their „histories“, remember different personalities, events, dates, emphasize various roles, perpetuates monuments, emphasize with different causes and consequences. Contemporary abuses of the interpretation of the war past, one-sided approaches, fierce prejudices and quasi-historical analyzes in the service of the politics damage interethnic relations and lead to further growth of tensions and distancing between nations and states in their region.

Key words: *Historiography, multiperspectivity, World War II, Sandzak, Bosniaks, humanity, culture of memory.*

Prošlost je znatno složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. Višedimenzionalna društvena realnost se, i pored svih istraživačkih pregnuća, opaža filtrirana i u odsjećima. Nijedna interpretacija, „bila teorijska ili ne, ne može odslikati minulu stvarnost u njenoj celokupnoj kompleksnosti“ (Jirgen Koka). Historija je višeznačan proces. Krajem XX stoljeća „iščezla je

jedna epoha sa svojim simbolima, čvrstim ubedenjima, zabludama, iluzijama“.¹ Velike geopolitičke promjene, uz proces prerade prošlosti i kolektivnog pamćenja, prate smjene ideoloških znamenja i političkih simbola. Dugo tabuizirana protivsjećanja, kao i “okupirana” i marginalizirana pamćenja ušla su burno u konkurenciju između tvoraca sjećanja i mnoštva partikularnih heterogenih sjećanja. Novo idejno-političko mnoštvo je skup „saznajno ravnopravnih perspektiva i smislova, lišeno preduslova poređenja istinosne vrednosti različitih teorija“.² Javna kultura sjećanja izgrađuje se u skladu s idejama i vrijednostima koje su u središtu „tekuće političke kulture i u kojima se prožima više perspektiva: lične, tradicionalne, službene“.³ Iskustvo je više od znanja, uključuje i iskustvo neznanja, kao „moment nedokidive kontingencije života koja prožima svu povijesnu stvarnost“.⁴ Zanimanje za prošlost počiva na „arhivskom“, ličnom i kolektivnom iskustvu. „Kanonski model prikaza“ u sukobu je s individualnim vizijama. Individualna sjećanja uvijek su različita. Kolektivno sjećanje „nikada nije sjećanje svih članova zajednice niti može biti zbir svih pojedinačnih sjećanja“. Kulturno sjećanje nije sjećanje svih pripadnika nacionalne zajednice. Individualna sjećanja im se suprotstavljaju „pokušavajući time negirati ujednačene vizije prošlosti“.⁵ Spomenici, postavljeni za vječnost, kaže Rajnhard Kozelek (Reinhart Koselleck), „najviše svjedoče o prolaznosti“. Ne mogu zamijeniti odgovorno sjećanje.⁶

Moć, vlast, snaga, sila, nasilje, prisila, doista su sredstva kojima „čovjek vlada prirodom, čovjekom, društvom“.⁷ Fenomene nasilja i varvarstva „određuju signali epohe“ (Jürgen Habermas). Epoha „kratkog“ XX stoljeća je, zbog brojnih fenomena, najkontradiktorniji period u historiji. To stoljeće proizvelo je najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Postalo je grobnica velikih ideala, pokazujući da su oni najčešće „zavodljive himere“ i da

¹ Lj. Dimić, Jugoslovenska država i istoriografija, *Tokovi istorije*, br. 1-4, Beograd 1999, 337. „Nesumnjivo da je „pejzaž” i značaj savremene naučne istoriografije unekoliko promenjen. Uz primenu starih metoda traže se „novi putevi” za odgonetanje totaliteta života u prošlosti. Teme koje zanimaju istoričara se umnogostručuju“. Uprošćeno shvatanje prošlosti i crno-bijele sheme u njenom tumačenju malo koga mogu zadovoljiti – prema: Lj. Dimić, *Rat i istoriografija*, u: *Okrugli sto Kraljevo oktobra 1941*, Kraljevo 2003, 215-218.

² T. Kuljić, *Postmoderna i istorija*, *Sociologija*, br. 4, Beograd 2003, 299.

³ T. Kuljić, *Tito u novom srpskom poretku sećanja*, *Sociologija*, br. 2, Beograd 2003, 98.

⁴ „Riječ je o iskustvu mrtvog znanja, činjenici njegove praktične bezvrijednosti i suvišnosti. Koliko je samo milijuna sati nastave povijesti u školama bivše Jugoslavije bilo posvećeno zlu bratoubilačkog rata. I čemu je koristila ta silna gomila znanja? Ničemu“ – prema: B. Buden, *Uvod u prošlost*, Novi Sad 2013, 11.

⁵ M. Czerwiński, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, Zagreb 2018, 13.

⁶ T. Kuljić, *Tanatopolitika: sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd 2014, 333-336.

⁷ F. Novalić, *Moć i podčinjavanje*, *Polemos*, br. 1-2, Zagreb 2005, 240.

sumnja nije smrtna slabost, već nužna odbrana od pogubnih zabluda. Zlo se preduzimalo i primjenjivalo sistemski i u odnosu na veliki broj ljudi.⁸ Mir je željeno stanje, ali to još ne znači „nužno moralno stanje. Mir zasnovan na dominaciji, snazi jednih i slabosti drugih, je „mir u zatvoru, pun nehumanih inhibicija. I rat i mir bi trebalo posmatrati u njihovoj sadržajnosti, fakticitetu i procesualnosti“.⁹ Rat spada u pojave koje izmiču preciznom definiranju. Osim oružanih operacija, rat ima i čitav niz drugih dimenzija – pravnu, psihološku, sociološku, socijalnu, ekonomsku, kulturološku, i druge, pa se o njemu može govoriti iz raznih uglova.¹⁰ Rat je, prije svega, ljudska praksa, upotreba sile koja je usmjerena ka ljudima, to je „i praksa za koju je neko odgovoran, kako u smislu odluke da se započne, tako i u smislu odabira načina na koji se rat vodi“.¹¹ On stvara i onu mješavinu opasnosti i nesigurnosti u kojoj pitanja, nagađanja i vijesti u formi glasina mogu da projure čitavim regionima i narodima.¹² Stav o egzistencijalnom korijenu ratnog neprijateljstva nije nov.¹³ Stanje rata je i stanje krize, nosi neizvjesnost. Dolazi do smanjenja društvene regulacije, dovodi do perturbacije društvenog poretka i slabljenja normativne strukture društva. To je „određeni oblik anomije“.¹⁴ Svaki rat je velika nesreća

⁸ Upor. S. Goldstein, 1941: *Godina koja se vraća*, Zagreb 2007, 462; V. Dimitrijević, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd 2016, 15-16.

⁹ Menecije (Mengce, 372-289 p. n. e.), glavni pobornik ortodoksne tradicije konfučijanstva, pisao je da ima trenutaka kada će čovjek žrtvovati svoj život radi nečeg višeg od života, jer „ja volim život ali volim i pravednost, ali ako ne mogu da posedujem obe stvari u isto vreme, žrtvovaću život zbog pravednosti“ – prema: I. Prijic-S. Prijic, *Etika i rat*, *Sociološki pregled*, br. 1-4, Beograd 1992, 27-28.

¹⁰ „Međunarodni ili ratovi u užem smislu su oružani sukobi između dve ili više država. U širem smislu u ratove se, pored međunarodnih, ubrajaju i građanski ratovi“. Građanski rat je „oružani sukob većih razmera koji se iz nekog razloga (zbog verske ili etničke netrpeljivosti, radi obaranja jednog i uspostavljanja drugog režima i sl.) vodi unutar neke države između njenih državljana (građana). Pošto se vodi u granicama jedne zemlje, naziva se i unutrašnjim ratom“ – prema: B. Krivokapić, *Pojam rata i klasifikacije ratova*, *Megatrend revija*, br. 3, Beograd 2013, 4, 7, 26.

¹¹ B. Simeunović, *Etika okončanja rata: prilog teoriji pravednog rata*, *Theoria*, br. 4, Beograd 2016, 53.

¹² H-J. Nojbauer, „Istorija glasina“, feljton, *Politika*, Beograd, 7. februar 2011.

¹³ Karl Šmit (Carl Schmitt), teoretičar politike i rata, piše da rat, spremnost na smrt ljudi koji se bore, ubijanje, nema normativni, već egzistencijalni smisao, i to u realnosti borbe protiv zbiljskog neprijatelja, a ne u bilo kakvim idealima, programima ili normativitetima. Nema „racionalne svrhe, nikakve tako ispravne norme, tako uzornog programa, nikakva lijepog socijalnog ideala, nikakvog legitimiteta ili legaliteta koji bi mogao opravdati da se ljudi za njih međusobno ubijaju... Ni etičkim niti jurističkim normama, ne može se utemeljiti rat“ – prema: M. Galović, *Rat, politika i nacija: nedostatnost von Clausewitzova političkog određenja rata*, *Politička misao*, br. 4, Zagreb 1999, 67.

¹⁴ M. Popović, *Vjerske norme i ponašanje u ratu*, *Polemos*, br. 1, Zagreb 1998, 160-161. Opisujući Beograd pod okupacijom u Prvom svjetskom ratu, Isidora Sekulić je napisala da su se „u borbi sa mršavom hranom“ ljudi „pokazali niži od svake slutnje, slabi, zavisni, gramzivi na zalogaj ma u kojem trenutku. Zaboravilo se i na politiku, i na istoriju, i na spoljašnju pristojnost, i

za „obične” ljude, a „unutrašnji“ je prava tragedija u kojoj se ruše temelji društva i civiliziranog ophođenja. Svačija je „pamet“ premala za takvu nevolju.¹⁵ Od svih ratova građanski ratovi su najsuroviji, s malo ili nimalo moralnosti u odnosima neprijatelja. Odnos neprijateljstva je jedan od limitirajućih faktora etičkog valoriziranja postupaka u ratu.¹⁶ Psihološki fenomen negiranja ljudskosti pojedincima i grupama najčešće se označava terminom dehumanizacija. Da bi se protivnik postavio izvan moralnih granica, mora se tretirati kao niže biće na evolucijskoj ljestvici. Cilj dehumanizacije neprijatelja je „ublažavanje (ili ukidanje) bazičnog stava koji se protivi ubijanju drugih ljudi“.¹⁷ Suština svakog nacionalizma je pogubna, ali, prema Branku Petranoviću i Momčilu Zečeviću, „pojavnica demonstracija ne zahteva simetriju u razmerama“.¹⁸

Ratovi su najčešći „generatori“ političkih generacija, a „heroizacija i deheroizacija usložnjava, ali i olakšava njihovo razdvajanje“.¹⁹ Kritičke i višestruke percepcije doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama. Kreativne rasprave o ratovima i pravdi su politički i moralno potrebne.²⁰ Raymond Aron piše: „Tko je zamišljao da jamči mir tako što izjavljuje kako je rat suprotan zakonima bio je nalik na liječnika koji je zamišljao da liječi bolesti tako što izjavljuje da su suprotne težnjama

na čistoću, na gordost pogotovo... lagalo se do srama, nisko“ - prema: M. Đorgović, Srbija u XX veku: okupacije i porazi, *Danas*, Beograd, 7. februar 2014. <https://www.danas.rs/nedelja/srbija-u-xx-veku-okupacije-i-porazi/>.

¹⁵ S. Bolčić, Sociologija i „unutrašnji rat“ u Jugoslaviji, *Sociološki pregled*, br. 1-4, Beograd 1992, 15-16.

¹⁶ I. Prijčić-S. Prijčić, *Etika i rat*, 28-29, 34.

¹⁷ Upor. P. Kostić, Prilog psihologiji ratnog zločinstva, *Psihologija*, br. 4, Beograd 1996, 459; A. Löw, Pregled istraživanja infrahumanizacije, *Društvena istraživanja*, br. 4, Zagreb 2012, 924.

¹⁸ „Pojavnica demonstracija“ nacionalističkih zločina ne zahtijeva, upozorava Anto Milušić, nikakvu simetriju u razmjerima, ali traži da historiografski iskaz o tim događajima u elaboraciji bude kvantitativnim i drugim stručnim metodama što se koriste u historiografiji (uz uvažavanje znanstveno relevantnih kriterija što se odnose na fenomen) tako određen da je što bliži događajima ili povijesnim činjenicama o kojima se elaborira, uz kritičku analizu nekoga društvenog ili povijesnog procesa ili samo određene povijesne situacije“ – prema: A. Milušić, Neke kontroverze u raspravi o Petranovićevoj i Zečevićevoj zbirici dokumenata o Jugoslaviji (Osvrt na odgovor B. Petranovića i M. Zečevića na moj članak o knjizi „Jugoslavija 1918-1984“), *Časopis za savremenu povijest*, br. 3, Zagreb 1987, 164.

¹⁹ Životna doba pojedinca, generacijska doba i historijska doba jesu „povezane iskustvenoistorijske kategorije, podjednako značajne za opažanje i sređivanje istorije“ – prema: T. Kuljić, Istorijske, političke i herojske generacije: nacrt okvira i primena, *Filozofija i društvo*, br. 1, Beograd 2008, 73.

²⁰ F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996, 423. Kenneth N. Waltz smatra da „ratovi proizlaze iz sebičnosti“, da „ljudska zloća ili neumjesno ljudsko ponašanje vode ratu, individualna dobrota, kad bi se mogla univerzalizirati, značila bi mir“; opšir. K. N. Waltz, *Čovjek, država i rat*, Zagreb 1998; M. Volzer, *Pravedni i nepravedni ratovi: moralni argumenti sa istorijskim primerima*, Beograd 2010.

čovječanstva“.²¹ Moralna ispravnost samog rata i „postupanje učesnika u ratu, mogu da se procenjuju nezavisno jedna od druge“.²² Moguće je da se, smatra Hans Kelsen, „u različitim uslovima različite stvari smatraju dobrim ili lošim, pravednim ili nepravednim i da ništa ne sme nužno da se smatra dobrim ili lošim, pravednim ili nepravednim u svim uslovima, u tom smislu sve moralne vrednosti su relativne“.²³ Bio rat „domovinski, „otadžbinski“, „odbrambeni“ ili „oslobodilački“, „viteški“, „herojski“, „humani“ – rat i zločin idu zajedno. Žrtve rata ocjenjuju prirodu rata.²⁴ Treba se suočiti s njihovom istinom, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēda najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač.²⁵ Svaka historija je izbor, kaže Lisjen Fevr. Naučni odgovori na brojna pitanja ne mogu se naći na jednom mjestu, u jednom arhivu, historiografiji jednog naroda, traže multiperspektivni narativ. Manihejska slika svijeta je lažna slika. To saznanje ne dozvoljava redukciju svijeta prošlosti.²⁶ Historija jednog naroda ne može se pisati niti tumačiti samo na osnovu viđenja, predrasuda i ocjena njegovih progonitelja i protivnika. Historijski izvori u sebi nose obilježja vremena nastanka. Bitne historijske sadržaje treba odvajati od „deklarativnih proklamacija, patetičnih istupanja,

²¹ R. Aron, *Mir i rat među narodima*, Zagreb, 2001, 661-662. „Neka je proklet“, kaže Milorad Ekmečić, „onaj koji misli da ratovi predstavljaju delo neodgovornih pojedinaca, a ne instrumente kroz koje se cedi proces istorijskog razvoja“ – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 242.

²² J. V. Ćirić, *Samoodbrana i rat: etička analiza*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2020, 9.

²³ M. Jovanović, Doktrina pravednog rata i međunarodno pravo, *Međunarodni problemi*, br. 2-3, Beograd 2007, 251. U slipej rušilačkoj sili ili čovjekovoj skamenjenosti pred njom, konstatira Olivera Žižović, „posebnu strahotu predstavljaju u njima prisutno odustajanje od svesti, odbacivanje ili napuštanje svesti, tog ekskluzivno ljudskog, mukotržno stečenog i preskupo plaćenog dostignuća“. Masovna psihička zaraza nadirućeg zla, zaraza koja se uvijek širi poput epidemije, na svom putu „zahvata i ruši sve koje dotakne a koji nisu čvrsto ukorenjeni“. opšir. O. Žižović, *Ahilejeve suze : arhetipsko putovanje kroz Homerovu „Ilijadu“*, Beograd 2018.

²⁴ Đ. Šušnjić, Do istine kroz ličnu patnju, *Republika*, br. 564-565, Beograd 1-31. januar 2014. „Bilo da pođemo od definicije borbe ili definicije rata neminovno se susrećemo sa paradoksom: humanost je u ratu, pogotovu za stranu koja vodi odbrambeni rat, protivna njegovoj logici. Naime, nečovečnost u ratu nije sama po sebi cilj, već je instrument da se slomi moral ljudskog faktora najširih slojeva stanovništva iz koga njegova oružana sila crpe snagu za vođenje borbe. Drugim rečima, represalije prema stanovništvu i nehumano postupanje prema borcima - kada postanu žrtve rata (ranjenici, zarobljenici...) uvek su bili sredstva da se protivniku nanese najteži gubici: pad morala (odlučnosti i rešenosti za borbu) ljudskog faktora rata“ – prema: P. Kostić, *Prilog psihologiji ratnog zločinstva*, 449.

²⁵ Mora se uvažavati dostojanstvo žrtvi u prošlosti. Ako se ne suoči s onim što se njima desilo, na izvjestan način se tvrdi da oni nisu bitni i da je važna samo budućnost. Time se produžava njihovo dalje žrtvovanje – vidi: *Suočavanje s prošlošću*, prired. A. Borejn-Dž. Levi-R. Šefer, Beograd 2000, 18; A. Najer, Zašto se suočavati sa prošlošću, *NIN*, br. 2614, Beograd, 1. februar 2001.

²⁶ B. Prpa, Dva lica jedne nauke, *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 2, Zagreb 2000, 73.

ceremonijalno-protokolarnih stavova“.²⁷ Studiozni istraživač, svjestan raznih historijskih vizura, pravi selekciju izvora, ali nijednu vrstu ne ignorira, „ne relativizuje istinu već je traži „(Latinka Perović). Historija može biti i konstruisana da bi pronašla razlog svog postojanja u brisanju ili negiranju drugih historija i sjećanja.²⁸

Prošlost koja se početkom 90-ih godina, s različitim intezitetom i posljedicama, „vraćala“ među narode nekadašnje Jugoslavije, uticala je i na njihove političke orijentacije. Nijedan narod nije ostao imun na težnje da preispita i drugačije prikaže vlastitu prošlost.²⁹ Raspad ideološke paradigme uticao je, uz uvažavanje i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara kao „čeda svoje epohe“, na metodološke i sadržajne „prevrate u memoriji“, sporenja raznih „zajednica pamćenja“, preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti.³⁰ Svaka organizirana prerada historije je „pokušaj pravdanja nečeg savremenog i izvor legitimnosti novih društvenih snaga“. Javnost, sklona prihvatanju simplifikacije, prima ono što joj saopštavaju strukture moći. Svi pristupi slojevitoj prošlosti ne daju jednako kvalitetne i objektivne odgovore. Lynn Hunt, američka historičarka, smatra da je historiju najbolje definirati kao stalnu napetost između priča koje su ispričane i priča koje bi mogle biti ispričane. Jedan od osnovnih zadataka historiografije jeste da se putem razumnosti, temeljene na znanjima, „suprotstavi emotivnoj motivaciji u kreiranju istorijske svijesti, da nasuprot podizanju 'nacionalnog morala' teži širenju pouzdanog poznavanja stvarnosti“.³¹

Historijsko znanje pomiče i mijenja standarde, kontekstno, relativno, otvoreno je „ispravicima, dopunama i raspravama“. Historičari koji ne žele preuzeti ove rizike su „ortodokсни čuvari povijesti i objektivnog znanja“, pa drugačije pristupe proglašavaju neznanjem i opstrukcijom koja remeti «uniformnost, kontinuitet i homogenost» koju zagovara ortodoksna historiografija.³² Rekonstruirajući događaje historičari ostavljaju „trag svojih

²⁷ B. Petranović, Fetišizam izvora i stvarnost, u: *Metodologija savremene istorije*, Beograd 1987, 69.

²⁸ Prema Eriku Hobsbaumu (Eric J. Hobsbawm), historičar ne smije izbjeći obavezu univerzalizma: „Istorija napisana samo za Jevreje (ili za Afroamerikance, Grke, žene, proletere, homoseksualce, itd.) ne može biti dobra istorija iako može utešiti one koji je pišu“ – prema: E. Traverso, Istorija i sećanje: antinomski par?, u: *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Beograd 2013, 13, 18.

²⁹ Đ. Vuković, Ratovi sjećanjem u bivšoj Jugoslaviji, *Politeia*, br. 18, Banja Luka 2019, 106.

³⁰ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 71.

³¹ K. Nikolić, Postmodernizam i humanističke nauke - primer istoriografije, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, br. 2, Beograd 2013, 55-56.

³² Upor. L. Hunt, *Nova kulturna historija*, Zagreb 2001, 49-50; V. Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb 1997, 292; N. Kisić Kolanović, Povijest NDH kao predmet istraživanja, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2002, 710-711.

uvjerenja, svoje misli“. Nisu jedini koji oblikuju znanja o prohujalom. Mediji su moćni interpretatori prošlosti i propagatori u formiranju i nametanju novih kultura sjećanja i izmjenama kolektivnog pamćenja. Književne neistine, mogući i izmišljeni svjetovi, „nerijetko snažnije utječu na našu svijest i sjećanje o prošlosti nego istine koje prikazuje historiografija“. ³³ Duboke predrasude su višestruko imune na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Historije, s visokim stepenom etnicizirane selektivnosti, često na Balkanu nude divergentno i uzajamno inkompatibilno viđenje prošlosti, „čak i kad se bave istim mjestima i istim vremenskim periodima“. ³⁴ Svaka nacionalna verzija prošlosti je, uz prisustvo dvojnih standarda, različita u odnosu na susjedne narode koji su imali isto iskustvo, ali iz svoje perspektive. ³⁵ Dokle god traje bolna asimetrija sjećanja, „traje i rat“. Treba otvarati prostor za uspostavu simetrije ravnopravnog sjećanja. ³⁶

Historijsko pamćenje oblikuju tri glavna u različitoj mjeri institucionalizirana idejna faktora: kultura sjećanja, historijska nauka i primarno iskustvo koje je je lično proživljena prošlost. ³⁷ Selektivno pamćenje je okvir stvaranja identiteta. Kolektivni identiteti i njihovo značenje za pojedinca nisu, „nikakve statične vrijednosti; promjenjivi su, ovisni o postupcima i situacijama, jednako kao i „sjećanja“ i vrijednosti na kojima se temelje“. ³⁸ Kolektivni, nacionalni identitet podrazumijeva idealnotipski model. Svaka politika identiteta iz historije, odabira ono što smatra vrijednim spomena i sjećanja, a u sjeni zaborava ili pod oštricom kritike drži druge aspekte jedne složene pojave.

³³ Fikcija ponekad ima veću ulogu u stvaranju vizije prošlosti nego historiografija. I predstave o Drugom svjetskom ratu „imaju svoje klasike i kanonske vizije koje se vremenom mijenjaju vršeći pritom ozbiljne funkcije u modifikacijama kolektivnog sjećanja“ južnoslavenskih naroda – prema: M. Czerwiński, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, 9-11.

³⁴ Verzija te fragmentirane historije koju se time dobija ovisi gotovo u potpunosti od toga koju „etničku grupu“ autor želi demonizirati ili predstaviti kao mučenike – prema: M. Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo 2018, 25.

³⁵ H. Anhel Ruis Himene, Senke varvarstva: sučeljavanje kolektivnih sećanja u bivšim jugoslovenskim republikama, *Balkanija*, br. 3, Beograd 2012, 139. Jer, „događa se“, kazao je Svetozar Miletić, „da ljudi i narodi istoj ideji drugi smisao daju, kad je na svoju zastavu napišu, a drugi, kad je na protivnoj zastavi napisanu vide, i da po tome istoj ideji dvostruki, često protivu položeni značaj daju“ – prema: *Beseda dra Svetozara Miletića, zemaljskog zastupnika, govorena 14. nov. 1868. na ugarskom saboru u pitanju narodnosti*, Novi Sad 1886, 5.

³⁶ A. Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd 2011, 84-85.

³⁷ T. Kuljić, *Tito u novom srpskom poretku sećanja*, 98. Jugoslavija nije imala javnu sferu u kojoj bi se „isprepletale i sukobljavale interpretacije povijesnih događaja te sudarala različita značenja i sjećanja na Drugi svjetski rat (što ne znači da takvih pojava nije bilo ispod površine)“ – prema: S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012, 311.

³⁸ H. Sundhaussen, Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja“ i mitova, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 242.

Zaborav je prirodni, politički organizirani, kulturni proces.³⁹ Pamćenje je podložno promjenama, selektivno je, uključuje zaborav.⁴⁰ Od mnogih faktora ovisi „srazmera između spontanog zaborava i smišljenog iskrivljavanja prošlosti u sećanju“.⁴¹ Sjećanje je polimorfno i historijski uslovljeno, funkcionira pod pritiskom izazova i alternativa. Odatle potiče i pojam protusjećanja (countermemory).⁴² Sjećanje se određuje i kao „predstavljanje (ili vraćanje prisutnosti) prošlog vremena“. U trajnoj je evoluciji, otvoreno dijalektici „uspomene i zaborava, nesvjesno neprekidnih iskrivljenja, osjetljivo na prisvajanja i manipulacije, podložno dugim mirovanjima i naglim oživljavanjima“.⁴³ U domenu kolektivnog pamćenja postoji mnoštvo paralelnih sjećanja koja se bore za prevlast i društveni uticaj. Procesi pamćenja su uvijek smješteni u specifičan argumentativni kontekst.⁴⁴ Razlike među konkurentskim pripovijestima zapravo su „razlike među modusima pripovjednosti koji u njima dominiraju. Iz toga što su pripovijesti uvijek pripovjedane slijedi da su značenjski usporedive; iz toga što su pripovijesti različito pripovjedive slijedi da razlikovanje među tipovima zapleta može biti izvršeno“.⁴⁵

Simbolički rat za intepretaciju prošlosti, oko historijskih pojmova i njihove primjene, donosi prevagu u društvu, jer „onaj ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost, onaj ko kontroliše sadašnjost, kontroliše prošlost“ (G. Orwell). Politika uvijek i svuda pokazuje da su „moć, sukob i borba“ njeni osnovni pojmovi“. „Poštena“ nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da

³⁹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 111; S. Milošević, Pouke antifašističkog maja, *Peščanik*, 15. maj 2017, <https://pescanik.net/pouke-antifasistickog-maja/>.

⁴⁰ Ljudsko pamćenje je u stalnom procesu promjene. Pamćenje pojedinca mijenja se uslijed procesa starenja, različitih životnih iskustava, saznavanja i zaborava informacija, odnosa s pamćenjem društvene zajednice – prema: S. Matejašev, *Budućnost sjećanja: povratak usmene povijesti*, *Pro tempore*, br. 13, Zagreb 2018, 162-163.

⁴¹ T. Kuljić, Sećanje na titoizam: hegemoni okviri, *Filozofija i društvo*, br. 2, Beograd 2010, 234.

⁴² M. Brkljačić-S. Prlenda, *Zašto pamćenje i sjećanje?*, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 12-13.

⁴³ P. Nora, *Između sjećanja i povijesti*, *Diskrepancija*, br. 12, Zagreb 2007, 137; F. Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd 2011, 18. Katroga historiografiju određuje kao umijeće, *ars memoriae*. Sa svojim izborima i zaboravima, stvorila je (i stvara) ‘fabrikat’ pamćenja i „kroz svoju narativnu prirodu i svoje suučesništvo, direktno ili indirektno, sa obrazovnim sistemom, doprinela da se izbrišu ili omalovaže prethodna pamćenja, kao i da se ponovno uspostave, socijalizuju i duhovno preuzmu nova pamćenja“ (str. 60-61).

⁴⁴ Pamtititi ne znači samo predstaviti nešto, već i implicitno se suprostavljati konkurentskim predstavama koje koegzistiraju u javnom domenu – opšir. J. Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj kulturi*, Beograd 2005.

⁴⁵ H. White, *Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2004, 625.

se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Međutim, nema garancije da će ono što je potisnuto u jednoj historijskoj epohi, „biti potisnuto i u nekoj drugoj... Svaki trenutak u historiji proizvešće svoja sopstvena ograničenja” (Bilig). Jedna kultura ne može imati samo jedno sjećanje na prošlost.⁴⁶ Stereotipni nacionalistički obrasci koji narode tretiraju kao monolitne strukture nisu ispravni. Etnicitet i etničko su kategorije koje postojano i bitno određuju ljudsko društvo. Religija je historijski bila važna referenca u formiranju etničkog identiteta.⁴⁷ Složeni pojmovi poput regiona, nacije, rase, roda označavaju konstruirane sisteme „markiranih i nemarkiranih kategorija, i oni su specifični za dato društvo“.⁴⁸ Carol Kammen, naglašavajući regionalni i nacionalni kontekst, ustvrđuje da je lokalna historija „proučavanje prošlih događaja, ljudi ili grupa na danome zemljopisnom području – proučavanje zasnovano na različitim dokumentima i stavljeno u kontekst koji bi trebao biti i regionalni i nacionalni“.⁴⁹

Istraživanje prošlosti ukazuje na velike varijacije društva, brojne načine na koje su ljudi organizirali život, strategije preživljavanja, načine razmišljanja, na čitave nizove shvatanja ispravnog i pogrešnog.⁵⁰ Obični ljudski interes je da se teška vremena prežive sa što manje posljedica. Rat stvara pometnju i dezorijentaciju, a različiti, heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Na temi života, kazuje književnik Vladimir Kecmanović, svaki ideološki koncept raspada se kao kula od karata, a na temi života u ratu kao „gipsani kip pod gusjenicama tenka“. Mirenje s politikom sile, u pojedinačnom smislu može počivati i na najraznovrsnijim motivima pokoravanja: od navike za poslušnošću, do čisto svrhovito-racionalnog razmatranja i prihvatanja interesa da se bude pokoran.⁵¹ U različitim historijskim događanjima društva su podijeljena, postoji ponuda različitih rješenja. Bezalternativnost je „mirenje s granicom, zabrana prekoračenja“. Činjenice se mogu zaboraviti, ali se ne smije zaboraviti empatija, mogućnost razumijevanja poteza ove ili one skupine ljudi nekada;

⁴⁶ Osim kolektivističkih vizija rata, i onih kanonskih i onih u kojima su se naglašavali nacionalni ideologemi, pojavlju se i individualističke slike rata koje osporavaju svaku kolektivnu utopiju – vidi: M. Czerwiński, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, 13-14.

⁴⁷ J. Čačić-Kumpes - J. Zlatković Winter, *Etnički konflikt i razvoj: pogled na neka istraživanja, Migracijske i etničke teme*, Zagreb 1991, 152, 160.

⁴⁸ M. Todorova, *Šta je istorijski region? - premeravanje prostora u Evropi*, *Reč*, br. 73/19, Beograd 2005, 84.

⁴⁹ George Hoskins je ustanovio da „dokumentarni izvori sami nisu dovoljni, tj. ne daju cijelu priču. Da bi se shvatila jedna zajednica u svome entitetu, potreban je širi raspon izvora i ideja“ – prema: M. Krpan Smiljanec, *Lokalna povijest – temelj izgradnje zavičajne zbirke, Knjižničarstvo, Glasnik Društva knjižničara Slavonije, Baranje i Srijema*, br. 1-2, Osijek 2017, 53-55.

⁵⁰ K. Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila: uvod u istoriografiju*, Beograd 2004, 25.

⁵¹ N. Popović, *Koreni kolaboracionizma*, Beograd 1991, 47-48.

„mora se naučiti razumovati istorijski i društveni kontekst u kojem neko donosi određene odluke“. Iz svake historijske situacije ima više alternativa. Dio elite koji odlučuje snosi odgovornost za izbor odabranog pravca.⁵² Etičnost nekog čina spoznaje se na osnovu ocjene da li se promatranom aktivnošću čovjek potvrđuje po mjeri svoje prave generičke suštine.⁵³ Moralni argumenti pokreću i ograničavaju. Osnovno mjerilo za prosuđivanje moralnosti jeste nepristrasnost - gledašite po kome se svi interesi prosuđuju na osnovu istih kriterija.⁵⁴

Jugoslavenska država nastala 1918, bila je kompleksna tvorevina na mapi „nove Evrope“, sastavljena od „matičnih naroda“ (Srba, Hrvata i Slovenaca) i brojnih nacionalnih i vjerskih manjina, u neujednačenom položaju, s različitim težnjama njihovih političkih elita.⁵⁵ Sporovi, teško nasljeđe i neuspjesi u rješavanju njenog unutrašnjeg uređenja, uticali su, nakon aprilskog rata 1941, na zbivanja i konflikte na prostorima te okupirane i rasparčane

⁵² D. Stojanović, Udžbenici istorije kao ogledalo vremena, u: *Čemu nas uče iz istorije*, Kragujevac 2006, 60-61.

⁵³ I. Prijic-S. Prijic, *Etika i rat*, 30. U literaturi se, kao jedan od primjera pozivanja na poštivanje ideje tolerancije među ljudima, bez obzira na vjersku ili nacionalnu različitost, navodi i „Proglas muslimanima“ koji je reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević objavio u listu „Jeni Misbah“ u ljeto 1914., na samom početku Prvog svjetskog rata, u atmosferi velikih napetosti u Bosni i Hercegovini, posebno teškog položaja u kome se našlo srpsko stanovništvo nakon „Sarajevskog atentata“ i ubistva nadvojvode Franza Ferdinanda. Reis tada poziva bosanskohercegovačke muslimane da budu „obazrivi i promišljeni“, da ne čine „nikakvih besposlica“, izražavajući uvjerenje da će se „pokazati kao čestiti i poštenu, i da će uložiti sav svoj trud, da svome bližnjem, svome komšiji bez razlike vjere, u ovim ozbiljnijim vremenima u pomoć priskočiti... Mi živimo sa drugim nemuslimanskim građanima u našoj domovini, s kojima smo se izrodili i s kojima ćemo živjeti i umrijeti. Zato ne treba nikad smetnuti sa uma, da bi svaki naš hrđav postupak prema njima mogao donijeti za sobom vrlo ružne posljedice... S toga se treba klonuti svega, što bi ponizilo ugled jednom muslimanu, što bi izazvalo pretpostavljene oblasti, i što bi bilo u stanju pomutiti dobre odnošaje među nama i našim sugrađanima drugih vjera“ – cit. prema: N. Veladžić, Društveno-politički aspekt djelovanja reisa Džemaludina Čauševića, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 10, br. 32-33, Zagreb 2011, 155-156.

⁵⁴ Dž. S. Naj, *Kako razumeti međunarodne sukobe*, Beograd 2006, 40-41.

⁵⁵ U Sandžaku je, prema pisanju „Gajreta“, za dugo godina nakon Prvog svjetskog rata „sudio mač i kolac i krvnički pogledao u njemu Turčin Kaurina“. Mnogi Bošnjaci iz Sandžaka su u Bosni i Hercegovini i tamošnjim Bošnjacima u svom bezizlazu vidjeli skoro jedini izvor podrške, nade i spasa za one koji su napuštali Sandžak a nisu odlazili u Tursku. U Priboju je na široj konferenciji, u organizaciji «Gajreta» 10. decembra 1939, nakon srpsko-hrvatskih pregovora i stvaranja Banovine Hrvatske, istaknuta puna opravdanost zahtjeva da Bosna i Hercegovina kojoj bi se priključio Sandžak postane autonomna jedinica, uz napomenu da „Muslimani ovog kraja osjećaju da su isto što i Muslimani u Bosni i Hercegovini“. U Pljevljima je na sličnom skupu zaključeno da muslimani u Sandžaku slijede „Muslimane Bosne i Hercegovine, čijim su se sastavnim delom uvek smatrali, pa i danas“; opšir. vid. radove K. Hadžića, *Novopazarski Sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1939; *Borba za autonomiju Bosne i Novopazarski sandžak*. Sandžak treba vratiti Bosni, *Muslimanska svijest*, IV/68, Sarajevo, 13. novembar 1939.

države.⁵⁶ Shvatanje historijskih procesa nakon podjele Jugoslavije 1941. pretpostavlja dublje poznavanje prethodnih zbivanja i njihovih karaktera, s obzirom da su ona uveliko determinirala političke polarizacije i svrstavanja u samom ratu.⁵⁷ Antijugoslovenske snage su, skoro sve do kraja rata, bile brojnije od projugoslovenskih.⁵⁸ Po unutrašnjim karakteristikama bio je to najsloženiji rat koji je vođen u Evropi. Imao je u sebi brojne naslage: nacionalne, vjerske, klasne, socijalne i historijske, koje su, ovisno od društvene sredine, bili njegovi dodatni aspekti.⁵⁹ Historičari kazuju da su pojmovi „kolaboracija“ i „otpor“ tokom Drugog svjetskog rata višedimenzionalni i da oni ponekad ne mogu da obuhvate stvarnost.⁶⁰ Kada su u pitanju kolaboracionistički pokreti i kvislinški sistemi na prostoru rasparčane Jugoslavije, ključ za razumijevanje njihove

⁵⁶ Prema britanskim izvorima je u „svakom delu Jugoslavije barem polovina, ako ne i većina populacije“, bez obzira na socijalni i ekonomski status, „pasivno prihvatila okupaciju neprijatelja ili njihovih marionetskih saveznika ili je pak s njima aktivno saradivala“ - vidi: Lj. Dimić-A. Životić, Napukli monolit, feljton, *Politika*, Beograd, 8. novembar 2010.

⁵⁷ R. Končar, Nekoliko zapažanja o karakteru rata u Jugoslaviji 1941-1945, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 53, Novi Sad 1996, 82. „U historijsku sliku 1941. godine ulazi i element sraza velikih ideoloških paradigmi, odnosno političkih kultura: lijeve i desne političke paradigme, revolucionarne utopije i tradicionalističkog konzervatizma, demokracije i totalitarizma, nacionalizma i liberalizma... Cijeli taj splet konfigurira i sadržaje pamćenja, i političke akcije, i podjelu uloga u uvjetima lokalnih i globalnih konflikata, i socijalne i ideološke razdjelnice unutar pojedinačnih nacionalnih zajednica, i mehanizme interakcije međunacionalnih konflikata ili „savezništava“ – prema: S. Bosto-T. Cipek-O. Milosavljević, *Povijesni lomovi: 1941. u sjećanju nacijā*, u: *Kultura sjećanja: 1941: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb 2008, 9.

⁵⁸ B. Petranović, Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvodnosti, relativizacije i naučne analize, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1993, 207-215. Imajući u vidu sve što se u međuratnom periodu dešavalo na Kosovu, piše Branko Horvat, Albanci su okupaciju 1941. doživjeli kao oslobođenje. Glavnina Kosova, kao i zapadna Makedonija i sjeverna Grčka, pripojeni su Albaniji, koju su Talijani okupirali 1939. i sad su širili iluzije o Velikoj Albaniji. Otvaraju se škole na materinskom jeziku, albanski je uz talijanski uveden u državnu administraciju, dozvoljena je upotreba albanske zastave. Još dok je trajao aprilski rat 1941., počeli su Albanci „paliti vojne magazine i blokirati putove. Ali u isto vrijeme žandari i leteći odredi kolonista, srpske nacionalnosti ubijali su Albance. Tako su između 11. i 13. aprila ubijena pred kućama ili zaklana bajonetima u rogovskoj džamiji 62 katolička Albanca iz Bistražina kod Đakovice. Time su najavljeni budući četnički zločini i ujedno je pruženo odlično opravdanje kvislinškim elementima za njihova orgijanja“. Počele su paljevine srpskih naseljeničkih sela. Do jula 1941. spaljena su sva sela, osim dva“. Hiljade srpskih izbjeglica bježali su prema sjeveru ili jugu. Ta nasilja iskorištavaju Kosta Pećanac i Draža Mihailović te pod parolom borbe protiv Albanaca i Turaka (muslimana) okupljaju izbjeglice u četničkim formacijama. Već u junu 1942. formiran je štab Kosovskog četničkog korpusa, a 1943. Drugi kosovski korpus od 1200 boraca. Masovnih ubijanja, „poput onih u ustaškim i četničkim krajevima, na Kosovu nije bilo sve do kraja 1943, tj. dok okupator nije formirao kvislinške jedinice - Kosovski puk (nakon kapitulacije Italije) i naročito u 1944, SS-diviziju Skenderbeg“ – prema: B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1989, 74-76.

⁵⁹ M. Zečević, Kratak osvrt na istoriju četničkog pokreta 1941-1945, u: *Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu 10. juni – 15. juli 1946. god.*, knj. I, Beograd 2001, XXII.

⁶⁰ A. Cvijić, Drugi svetski rat u Jugoslaviji, *Politika*, Beograd, 26. oktobar 2009, 11.

društvene biti, i, prije svega, njihovih socijalno-političkih korijena, treba tražiti u analizi ukupne socijalne stvarnosti, političke klime, misli i prakse karakteristične za Jugoslaviju između dva svjetska rata.⁶¹ Jugoslavija je imala najmasovnije kolaboraciju u Evropi. Srbiji je, prema Milanu Nediću, čelniku kolaboracionističke uprave („vlada narodnog spasa“), bilo nakon 1941. mjesto „jedino u nacionalsocijalističkom taboru“, a srpski narod je bio pozvan da na „Balkanu bude čuvar i žandarm za centar Evrope, tj. za Rajh i njegove evropske planove“.⁶² Suprotstavljane okupatorima i kvislinzima obuhvata najraznovrsnije oblike otpora: pasivnu rezistenciju, aktivan otpor, partizansku borbu do masovnog narodnooslobodilačkog rata. Nijedna verzija savremenog revizionizma ne odriče se antifašističkog moralnog kapitala, mada se antifaziizam objašnjava na različite načine.⁶³ Svi narodi imaju memorisane različite priče i datume. Izgradnja politike sjećanja koja bi uključivala različite narode, ljude i njihove vizije je mukotrpan posao.

Sintagma „dostojanstvo čovjeka“ kruži svijetom još od vremena Pika dela Mirandola (Giovanni Pico della Mirandola, 1463–1494). Nepravde nisu bogomdane, „već su od ovoga svijeta“. Biti čovjek, „znači htjeti više ili htjeti drugačije od datog, što nije lišeno odgovornosti, bar pred drugim ako ne svagda pred sobom“.⁶⁴ Čovjek se ne rađa kao dobar ili zao, već on, u osnovi, može postati dobar ili zao. „U osnovi“ znači da ipak nešto od toga preovlađuje i

⁶¹ Upor. R. Hurem, Socijalni i nacionalni problem revolucije, *Oslobođenje*, Sarajevo, 13. juli 1983; N. Popović, *Koreni kolaboracionizma*, 49; opšir. D. Petrović, Pravni aspekti fenomena kvislinštva i njegovo mesto u savremenoj jugoslovenskoj historiografiji, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 3, Beograd 1975, 435-444.

⁶² Svoj legitimitet Nedićeva vlada stvarala je propagiranjem mržnje prema predratnoj Jugoslaviji, koja je obilježavana kao «degenerisana država», „povampirena lešina“, kao „neplodno tle, na kome srpsko seme nije moglo proklijati, i moralo je istrunuti“. Jugoslavija je optužavana za sve nesreće „Majke Srbije“ i „uništavanje“ srpskog naroda. Odbacivane su ideje o njenoj obnovi – «ne trulu Jugoslaviju već zdravu, čistu, slavnu, pravičnu i uređenu novu Srbiju. Nedić je proklamirao „Srbizam“ („Samo za Srbiju da živi i samo za Srbiju da umre“); opšir. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, prvi tom 1914-1943, Beograd 1987, 665; O. Milosavljević, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006; 35; Z. Paković, Srbija pod kukastim krstom, *Politika*, Beograd, 12. decembar 2009; M. Vasić, Rehabilitacija izdaje, *Vreme*, br. 1293, Beograd, 15. oktobar 2015; M. Pisarri, Milan Nedić: vera u nemačku pobedu, *Peščanik.net*, 20. oktobar 2015, <https://pescanik.net/milan-nedic-vera-u-nemacku-pobedu/>.

⁶³ Vilmos Hanti, predsjednik Međunarodne federacije antifašista (FIR), kazuje 2014. da je „antifašizam isto što i humanizam. Ne treba ga izjednačavati sa bilo kojom ideologijom. To nije stvar pripadnosti levice ili desnici, iako su ideje levice bliže idejama antifašizma“ – prema: K. Živanović, Antifašizam je isto što i humanizam, *Danas*, Beograd, 21. oktobar 2014, <https://www.danas.rs/drustvo/antifaszizam-je-isto-sto-i-humanizam>; upor. M. Colić, Jugoslovensko ratništvo 1941-1945. godine – učesnici, nastanak, razvoj i specifičnosti, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, Beograd 2004, 121; T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, 459.

⁶⁴ R. Muminović, *Ethos i ljudsko bivstovanje*, Tuzla 1997, 382.

predstavlja osnovnu moralnu konstelaciju čovjeka, pored fizičke i naslijeđene. Čovjek se mijenja i u stanju je da se mijenja. Osim njegovog izbora, koji nije uvijek svjestan, na to djeluju okolnosti, okruženje, vaspitanje, atmosfera. On odraste a da nikada nije mrzio ljude druge nacije, vjere ili jezika, i onda, počnu sistematski i usmjereno, sve uspješnije da ga uvjeravaju da on „pripada korpusu pravednih i ispravnih“, a da su oni „drugi“ njegovi najveći neprijatelji, krvnici i u srce mu se polako, ali sigurno, „useljava mržnja i zlo, koje se kao požar širi“. Dovoljno je, primjetio je Žan-Pol Sartr (Jean-Paul Sartre), da samo jedan čovjek zamrzi drugog, pa da mržnja malo-pomalo osvoji cijeli svijet. Zločini u ratu su često motivirani mogućnošću reduciranja žrtvine ljudskosti.⁶⁵ Od svakog ideološkog materijala može se napraviti palica za ubijanje ljudi. Nema genocidnih naroda, ali ima genocidnih politika, s prepoznatljivim namjerama i ciljevima, ili, pak, politika koje imaju radikalne strateške ciljeve koji se, pod određenim prilikama, mogu ostvariti samo putem genocida. Te i takve politike mogu steći znatnu podršku.⁶⁶ Prema Karlu Jaspersu ne postoji pojam „protezanja nacionalnog karaktera na svakog pojedinog pripadnika nacije... narod ne može junački poginuti, ne može biti zločinac, ne može postupati moralno ili nemoralno: to mogu samo pojedinci”.⁶⁷ Nacionalističke ideologije određuju opšti pravac onome što treba uraditi i daju individualnim počiniocima osjećaj svrhe i namjere.

Predstave prošlosti „redefinišu politička uverenja i menjaju stavove, često bez obzira na proklamovane ideološke okvire“.⁶⁸ Historija Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je nesumnjivo bila „povijest više ratova“ naslaganih jedan na drugog.⁶⁹ Veselin Đuretić je pisao da su se na jugoslavenskom tlu u

⁶⁵ Ž. Kovačević, *Između arogancije i poniznosti*, Beograd 2004, 300-301. Iznevjeravanje tolerancije znači, kada su u pitanju muslimani, iznevjeravanje jednog od osnovnih islamskih principa. Kur'anske odrednice – ubiti jednog čovjeka, isto je kao ubiti cijelo čovječanstvo, svjedoče o pozitivnom ovozemaljskom odnosu islama prema ljudskim pravima – vidi: S. Hodžić, *Ljudska prava u islamu*, Sarajevo 1998, 21.

⁶⁶ S. Vrcan, Nema genocidnih naroda, ali ima genocidnih politika, *Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007, 46.

⁶⁷ Prema: D. MacDonald, Suživot ili međusobna mržnja?, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontraverzama: inicijativa naučnika: centralnoevropske studije*, Sarajevo 2010, 378.

⁶⁸ (Re)konstruisana slika ratnih događaja u svijesti pojedinca je uslovljena kolektivnim interpretacijama, proizvod je društvenog konteksta i historijske svijesti zajednice kojoj on pripada – prema: O. Manojlović Pintar, Rat i nemir - o viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala, u: *Novosti iz istorije: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 83-84, 102.

⁶⁹ N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 235. Emily Greble, autorica knjige *Sarajevo 1941-1945: muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi* (Sarajevo 2020), smatra, pak, da su u Bosni i Hercegovini „mnoge muslimanske vođe savez s Nijemcima vidjele kao najbolji način otpora sekularizaciji i potčinjavanju islama ustaškom režimu, najbolji način zaštite muslimanskih žrtava od četničkog terora i najbolji način zaštite islama pred nadirućim komunističkim snagama” – prema: *Slobodna Bosna*, Sarajevo, 13. januar 2011, 63.

vihoru tog rata između sebe borili i ljudi i duhovi „fatamorgane istorijske i društvene svijesti, legende i mitovi“. Historija se u tim ratnim godinama manifestirala, „u brutalnoj jednostavnosti. Upravo je ta njena jednostavnost komplikovala do neslućenih razmera pojedinačne živote“.⁷⁰ Ratni udes Bošnjaka je delikatna tema koja traži višedimenzionalno i deideologizirano prikazivanje pozicija svih njenih aktera. Brojna pitanja vezana za taj rat, za manifestiranje ljudske i građanske odgovornosti, bošnjačku zaštitu ugroženog srpskog stanovništva, ispoljenu humanost, mimo poratnih jednopartijskih ideoloških premisa i „zvaničnih istina“ ostala su u većoj ili manjoj mjeri marginalizirana.⁷¹ Kritičko suočavanje s iskustvima „kulturnog i političkog pamćenja, s njegovim problemima i aporijama“, sudjeluje i „u razumijevanju vremena i društava u kojima živimo“.⁷²

Drugi svjetski rat ni na prostoru Sandžaka ne može se objektivnije shvatiti izvan šireg jugoslavenskog konteksta.⁷³ Posebno je burna historija Novog Pazara, najvećeg sandžačkog grada. Tokom prve nedjelje aprilskog rata 1941. u Novi Pazar je stiglo, u povlačenju, nekoliko viših štabova jugoslavenske kraljevske vojske. Suhoputna stanica u gradu registrirala je 380 vojnika iz novopazarskog kraja i 15.000 vojnika, podoficira i oficira

⁷⁰ „Ali ne tvore bit te surove epohe svakodnevne strategije preživljavanja nemih posmatrača, svojstvene svakom ljudskom stvoru, svuda na svetu, koji pokušava da nađe zavetrinu od vihora istorije. Njenu suštinu, kao i pozicije svake od strana u sukobu, razumećemo samo ako se fokusiramo na pitanje za šta je čovek u tom ratu bio spreman da ubije ili pogine, šta je zločin, a šta kazna u tom vremenu kada „zakoni čute“ – prema: S. Milošević, Pouke antifašističkog maja, *Peščanik*, 15. maj 2017, <https://pescanik.net/pouke-antifasistickog-maja/>.

⁷¹ Jedan od tih savremenih naučnih problema, jeste i deideologizirani odnos prema „muslimanskim rezolucijama“, aktima građanske hrabrosti i protesta protiv stradanja Jevreja i Srba u Bosni i Hercegovini, obnarodovanim krajem ljeta i u jesen 1941. u više gradova (Prijedor, Sarajevo, Mostar, Banjaluka, Bijeljina, Tuzla i dr), u nezavidnim prilikama okupacije, opšte nesigurnosti. Potpisnici rezolucija su bili predstavnici javnog života Bošnjaka, funkcioneri Islamske zajednice, raznih društava i udruženja, poslovni ljudi, posjednici, intelektualci i drugi ugledni građani. U osnovi antifašizma, pokazuju i ove rezolucije, sadržano je najdublje ljudsko pravo, pravo na život pojedinca i nacionalnih zajednica, sloboda i ravnopravnost ljudi i naroda; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941)*, Sarajevo 2010.

⁷² S. Bosto-T. Cipek, 1945. godina: nagovještaj nade, posljedice i podijeljena sjećanja, u: *Kultura sjećanja: 1945: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb 2009, 11.

⁷³ Sandžak ima, prema navodima Keneta Morisona i Elizabete Roberts, „određene jasne karakteristike koje obuhvataju geografske elemente i kulturno-istorijske činioce, koji, shodno tome, oblasti daju jasnu etničku/društvenu kompoziciju“. Od Berlinskog kongresa (1878) do balkanskih ratova (1912-1913), smatraju ovi autori, pozicija Sandžaka u centru Balkana - između Srbije i Crne Gore s jedne strane i Bosne i puta za Istanbul s druge - vodila je ka tome da on stekne veliki politički i diplomatski značaj – prema: „Svedok“, br. 906, Beograd 26. novembar 2013; opšir. K. Morrison-E. Roberts, *The Sandžak: a history*, Oxford University Press, New York 2013.

jugoslavenske vojske iz raznih krajeva zemlje.⁷⁴ Kroz sandžačke gradove prolazili su generali i oficiri Vrhovne komande i komandi pojedinih armija u pravcu Žabljaka i Nikšića, Mojkovca i Podgorice, Rožaja i Berana, bez veze sa svojim armijama. Prvih ratnih dana su se u Deževskom srezu pojavili i četnici Koste Milovanovića Pećanca, čija su nedjela 1922-1923. Bošnjaci u tom kraju zapamtili.⁷⁵ Na prostorima Deževskog, Studeničkog i Štavičkog sreza još 30-ih godina je osnovano četiri pododboru „Udruženja četnika“. Dio njihovog članstva sačinjavao je jezgro četničkih oružanih formacija - prije svega Koste Pećanca.⁷⁶ U Novom Pazaru je priređen je 16. aprila svečani doček njemačkim

⁷⁴ M. Radović, KPJ i NOP u Novom Pazaru za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu, *Novopazarški zbornik*, br. 27, Novi Pazar 2003, 298. Iz Novog Pazara je u aprilskom ratu bilo mobilizirano oko 900 vojnih obveznika. U Novi Pazar su već prvih dana nakon bombardovanja Beograda počele stizati prve izbjeglice, zajedno sa štabovima raznih jedinica u stihijskom povlačenju. Bilo je registrirano preko 15.000 vojnika koji su se tu našli u prolazu, iz raznih vojnih jedinica. Stigle su i prve vijesti o pogibiji nekih Novopazaraca. Blizu Skoplja je poginuo Sait Koničanin. Pronijela se u vijest kako je vojnik Salih Bošnjović skočio u Skoplju na njemački tenk i poginuo. Neki su vojnici, pak, ginuli i van fronta. O tome Mijo Radović navodi: „Uoči kapitulacije muslimane u gradu je naročito potresla vest da je blizu Kosovske Mitrovice nekoliko vojnika-muslimana iz grada i okoline razoružano, svučeno i ubijeno. Pričalo se da su to učinili četnici, žandarmi, seljaci, oficiri, Šiptari. Ova vest je imala osnove, jer je u blizini Kosovske Mitrovice iz Novog Pazara od nekoga bio opljačkan i ubijen vojnik Omerbegović Asim“.

⁷⁵ Sandžakom je nakon 1918. krstarilo nekoliko muslimanskih odmetničkih grupa, koje su se javljale kao zaštitnici muslimana, ali su djelovale neorganizirano. Ovaj vid iznuđene gerilske borbe, u narodu poznat kao „komitski“, nije imao masovniji karakter. Protiv komita su bile angažirane jedinice žandarmerije s posebnim ovlašćenjima, četnici Koste Pećanca, uz povremeno korišćenje vojnih snaga. Prilikom boravka K. Pećanca u Novom Pazaru 1922. maltretiran je predsjednik opštine Čamil-beg Ejupbegović pa je, pod pritiskom radikala, podnio ostavku. Od 1925. do 1941., u uslovima političkih tenzija, diskriminacije i iseljavanja Bošnjaka, svi predsjednici novopazarske opštine bili su Srbi. Srbi su bili i svi okružni sreski načelnici u tom razdoblju. Gonjenje odmetnika bilo je nakon 1918. samo izgovor za progone Bošnjaka. U tutinskom kraju su četnici Koste Pećanca izvršili teške zločine. U Zapadnom Mojstiru su ubili dva a u selu Žuču sedam seljaka. U selu Starčeviću 1923. prvo su ubili tri, da bi potom za samo jedno jutro ubili 28 lica. Strah i nevolje su 1923. donijeli četnici Koste Pećanca, „odjeveni u seljačka i vojna odela sa dugačkim kabanicama“, i u Dugu Poljanu. Pretučeno je dosta ljudi. Poslanici Jugoslavenske Muslimanske Organizacije su u Narodnoj skupštini ukazivali da četnici „nijesu štedeli imovinu građana (da su razgrabljivali istu), da nisu štedeli ni živote građana u mjestima, kroz koja su prolazili... pa nam je dolazilo i nekoliko žena muslimanki i žalile nam se da su ih ti organi silovali i naložili im da se pred njima skinu gole i ostanu gole“. Narodni poslanik iz Novog Pazara Aćif Hadžiahmetović je ukazivao da se dešavaju progoni muslimana, da vlasti neće da obave istragu, čak i kada to traže džemijetski narodni poslanici (Islam Muhafazai Hukuk Cemiyet - Društvo za zaštitu muslimanskih prava, politički predstavnik muslimana iz Makedonije, s Kosova i iz Sandžaka – prim. S. B) – vidi: B. Hrabak, *Novopazarske džemijetlije*, *Novopazarški zbornik*, br. 27, Novi Pazar 2003, 248-249; Isti, Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine, *Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“*, XVII, Prijepolje 1997, 235; opšir. M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003, 183-184; S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991.

⁷⁶ V. Virijević, Delatnost „Udruženja četnika“ u Deževskom, Studeničkom i Štavičkom srezu tridesetih godina 20. veka, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, knj. 30, Kosovska Mitrovica 2000, 395-396.

jedinicama, dok u Sjenici, Novoj Varoši, Priboju, Prijepolju i Bijelom Polju nije bilo dočeka, jer se stanovništvo iz straha zatvaralo u kuće. Ramiz Crnišanin je pisao o njemačkom preuzimanju kasarne u centru Novog Pazara: „Toga dana kasarna Nadgrad bila je puna vojske i oficira i bilo je žalosno gledati kako jedan nemački vojnik razoružava sve, odnosno kako mu predaju puške, opasače sa pištoljima, dvoglede i drugu opremu“.⁷⁷ U Prijepolju je, prije ulaska njemačke vojske, na inicijativu Sretena Vukosavljevića, nekadašnjeg narodnog poslanika, održan sastanak uticajnih Srba i Bošnjaka, na kome je on isticao potrebu dobrih odnosa između Srba i Bošnjaka za vrijeme okupacije „koja je prolazna“.⁷⁸

Oko Sandžaka sukobljavali su se, pored njemačkih i italijanskih, interesi NDH i Velike Albanije.⁷⁹ Odmah nakon što je krajem aprila 1941. vlast NDH uspostavljena u Sarajevu, pokrenuta je akcija da vojska i oružništvo NDH zaposjednu i Sandžak. Ovo je podržavalo i muslimansko stanovništvo tog područja, koje je insistiralo na svojoj povijesnoj povezanosti s bosansko-hercegovačkim muslimanima, te su tražili da budu priključeni Bosni i Hercegovini, odnosno NDH.⁸⁰ Početkom maja 1941. neke domobranske i

⁷⁷ R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, Beograd 1992, 27. Njemački oficiri i podoficiri koristili su brojne kuće u Novom Pazaru za svoj smještaj. Njihovo ponašanje je „prema članovima porodica ovih kuća u svakom pogledu bilo primereno“ – vidi: M. Radović, *Iz novopazarskih hronika, Novopazarski zbornik*, br. 28, Novi Pazar 2004, 166.

⁷⁸ M. Ćuković, Sandžak u ustanku 1941. godine, u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. V, Beograd 1964, 11-12.

⁷⁹ Sandžak je ostao u italijanskoj zoni interesa, ali su Nijemci zadržali Novi Pazar u sastavu Srbije, radi kontrole Ibarske doline kao važne saobraćajnice, a na Kosovu rudnik Trepču s tri sreza. Sjeverni dio Kosova ostao je tako u sastavu Nedićeve Srbije, dok su istočni krajevi potpali pod bugarsku kontrolu. Od maja 1941. na prostoru Srbije funkcionirao je Civilni komesarijat za Kosovo, Metohiju, Sandžak, Debar i Strugu koji se bavio reorganizacijom administracije u „oslobođenim krajevima“. Krajem ljeta Oblast Kosova se sastojala od srezova Kosovska Mitrovica (sjedište Oblasti), Novi Pazar, Vučitrn i Podujevo. Albanska „narodnosna grupa“ je imala svog povjerenika u rangu pomoćnika bana koji je učestvovao u svim pitanjima koja su se ticala Kosova. Na čelu srezova su stajali Albanci, dok je imenovanje albanskog osoblja vršeno u Beogradu u sporazumu s vođom albanske narodnosne grupe. Za zamjenike sreskih načelnika, žandarmerijske i opštinske službenike postavljeni su pripadnici narodnosne grupe koja je činila makar četvrtinu u dotičnom srezu. Okružni sud je obrazovan u Mitrovici, gdje je bilo i sjedište državnog tužioca. Ovaj sud, među čijim je članovima sjedio i jedan sudija Albanac, bio je u nadležnosti Apelacionog suda u Nišu – vidi: V. Jovanović, „Rekonkvista Stare Srbije“: o kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu, u: *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd 2015, 104; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 202-204; N. Malcolm, *Kosovo: kratka povijest*, Sarajevo 2000, 335.

⁸⁰ Božidar Bralo je, kao povjerenik Ante Pavelića, prošao kroz neke krajeve Sandžaka, gdje je primao deputacije muslimana, zaplašene četničkim prijetnjama, koji su mu „upućivali molbe da uvjeri poglavnika o njihovoj jedinjoj želji i nadi da Sandžak bude anektiran NDH“. Jezuite su pripremile za Pavelića jednu studiju o katoličkom uticaju u Sandžaku za vrijeme osmanske uprave, kako bi se navodno naučnim i historijskim argumentima opravdalo polaganje prava

oružničke jedinice NDH zauzele su dijelove Sandžaka.⁸¹ Za velikohrvatske težnje Zagreba na sandžačkom prostoru krupan je problem predstavljala činjenica da je upravo tim područjem prolazila demarkaciona crta koja je teritoriju bivše Jugoslavije razdvajala na njemačko i italijansko interesno područje. Rimskim ugovorima od 18. maja 1941. italijanska strana nametnula je NDH nepovoljno razgraničenje na jadranskom području. Italijani su krajem juna odbili zahtjev Ante Pavelića za uključenje Sandžaka u sastav NDH. Snage NDH morale su se povući iz dijelova Sandžaka pod njihovim nadzorom, ali su neke jedinice, zbog izbijanja ustanka u Crnoj Gori, ostali na tom području do početka septembra 1941, kada su se povukli na istočnu granicu NDH, odnosno granicu Bosne i Hercegovine prema Crnoj Gori i Srbiji iz 1914. godine.⁸² Režim NDH je ubrzo pokazao svoje pravo lice. Brojni primjeri solidarnosti Bošnjaka s progonjenim Srbima i Jevrejima zabilježeni su širom BiH. Prema izvještaju Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva o opštoj unutrašnjoj situaciji, iz druge polovine septembra 1941, „Muslimani imaju razvijen osjećaj sažaljenja, pa ni u kom slučaju ne trpe nezgodan i nehuman postupak prema svojim bližnjima, makar ovi bili njihovi vjerski pa i politički protivnici“.⁸³ U Sandžaku, osobito u istočnom dijelu, muslimansko stanovništvo se držalo rezervisano prema ustašama. „Ono se ograđivalo od njihovog terora nad srpskim stanovništvom, a dijelom se i angažovalo u njegovoj zaštiti. Bilo je i pojava oružanog otpora Muslimana pokušaju ustaša da

katolika, „to znači za njih Hrvata, na Sandžak“ – prema: V. Novak, *Magnum crimen*, Zagreb 1948, 736, 741.

⁸¹ M. Živković, *Sandžak 1941-1943*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2017, 81. Zauzimanjem Sandžaka vlasti NDH su smatrale da će Srbija i Crna Gora biti trajno razdvojene. I u „neiskorišćenom privrednom, šumskom i rudnom bogatstvu Sandžaka“ također su „videli veliki potencijal“ - prema: D. Segić, *Od regionalnog ka lokalnom novou ustaške vlasti: uspostavljanje organa NDH u Sarajevu i prenos vlasti na lokalni nivo na primeru Višegrada, Rudog i Priboja*, u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, knj. II, Sarajevo 2021, 113.

⁸² N. Barić, *Politika Nezavisne Države Hrvatske prema Srbiji, Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2011, 116. Sredinom jula došlo je do napada crnogorskih ustanika iz bjelopoljskog kraja na područje Sjeničkih Bara, do pljačkanja i paljenja bošnjačkih kuća. Komandant ustaške posade u Prijepolju Stjepan Jakovljević je u Novi Pazaru s njemačkim komandantom dogovorio o organiziranju odbrane sjeničkog sreza i napada na ustanike u Bjelopoljskom srezu. Dobivši 20-ak pušaka i municiju koje je razdijelio »sigurnim muslimanima« u Sjenici, Jakovljević je 20. jula, zatražio od zapovjednika 4. oružničke pukovnije u Sarajevu 100 pušaka i municiju radi naoružavanja »sigurnih muslimana u udaljenim selima kojima preti najveća opasnost od crnogorske osvete«, predloživši da se »iz Goražda prebaci u Sjenicu jedna četa hrvatske vojske«. On u svom izvještaju 4. oružničkoj pukovnji ističe da bi bilo zgodno da hrvatska vojska okupira Sandžak pod izgovorom „da se uvede red i zaštiti naš muslimanski elemenat, koji je ovde u većini. Mislim da se ova prilika ne bi smela propustiti, ukoliko se uopšte reflektira za Sandžak i da izvršimo svetu dužnost, da zaštitimo muslimane-Hrvate u Sandžaku“ – vidi: M. Ćuković, *Sandžak u ustanku 1941. godine*, 23.

⁸³ R. Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVI, Sarajevo 1965, 198, nap. 29 i 30.

hapse i uništavaju srpske porodice“.⁸⁴ I u Pljevljima su Bošnjaci ustajali u zaštitu pravoslavnog stanovništva.⁸⁵ Solidarnost se definira odsustvom prisile – „solidarišeš se ne zato što moraš, već zato što je to nalog ljudskosti“. To je „postupanje, svetonazor ili stav koji ne polazi od pukog interesa za sebe“.⁸⁶ U Sandžaku je bošnjačko stanovništvo bilo ugroženo 1941. u pogledu biološkog opstanka. Nastajale su različite samoodbrambene koncepcije na lokalnom nivou, težnje za parcijalnim podržavanjem njemačkih, italijanskih, ustaških i velikoalbanskih tendencija. To lutanje se očitovalo, shodno iskustvima iz vremena Prvoga svjetskog rata, i kroz nove pokušaje vezivanja nekih lokalnih prvaka za projekat „Velike Albanije“, drugih za pripajanje Bosni i Hercegovini, odnosno NDH.⁸⁷ Saradnja s okupatorima bila je i posljedica diskriminatorskog režima još od 1912, teškog položaja u kome se nalazilo bošnjačko stanovništvo, međuratne pauperizacije, oduzimanja zemlje, kao i egzistencijalnih prijetnji kojima je bilo izloženo.⁸⁸

⁸⁴ Od velikog značaja bilo je i angažiranje muslimanske omladine, osobito studentske i dačke, u kojoj je bio dosta snažan uticaj KPJ - vidi: P. Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, 132.

⁸⁵ Bošnjaci su u pograničnim selima pljevaljskog kraja pružali otpor ustaškim jedinicama koje su agitirale među njima da se priključe NDH: „Muslimani su činili sve što su umjeli da odobrovolje vojnike kako bi bili što tolerantniji prema Srbima. Podatak da je u srezu pljevaljskom, koji graniči sa Bosnom odnosno sa NDH, u toku II svjetskog rata ubijeno samo 23 lica srpske nacionalnosti, nepobitan je dokaz koliko su Muslimani poradili za spas Srba, svojih komšija... Ono što je uradio Smail Kukić, kada je svojim tijelom štitio Srbe, pa i sam pao kao žrtva razbješnelih vojnika NDH, nije zapisao nijedan Srbin ili Crnogorac u Sandžaku” – cit. prema: H. Čengić, *O genocidu nad Bošnjacima (muslimanima) u zapadnom dijelu Sandžaka 1943. godine*, Sarajevo 1994, 182.

⁸⁶ I. Milenković, Prinuda na solidarnost, *Vreme*, br. 1457, Beograd, 6. decembar 2018.

⁸⁷ Svoj interes i svojatanje Sandžaka i Bošnjaka pokazivali su i ideolozi ustaškog pokreta i prije rata. Mladen Lorković, pišući 1939. o Hrvatima-muslimanima i njihovom rasporedu ističe sljedeće: „Znatnija je etnička skupina autohtonih hrvatskih naseobina u bivšem Novopazarskom sandžaku te diljem južne Srbije. To je muslimanski, većinom seljački svijet, koji je na svom tlu starosjedilac... Muslimani Hrvati novopazarskog kraja nastavljaju kao kompaktna većina četverokut između Novog Pazara, Rožaja, Bijelog Polja i Sjenice, uključivši ta četiri mjesta. Po popisu iz god. 1931. imala je skupina muslimanskih Hrvata na području Srbije i Crne Gore 226.000 duša. U dva kotara tvore oni većinu: u Sjenici (44.812) i Štatici (29.192). U većem broju žive nadalje u kotarima Dežve (18.200), Mileševo (10.943), Pljevlje (9.093), Priboj (5.915), Peć (11.501), Bjelo Polje (11.916), Kosovska Mitrovica (7.738), Berane (11.936)“ - prema: M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939, 206-207.

⁸⁸ Sredinom maja 1941. otišla je, s preporukom njemačke krajskomande, delegacija iz Novog Pazara (Aćif Hadžiahmetović, Ahmet Daća, Šemso Čavić, Ahmet Čilerdžić, Musadbeg Omerbegović i Osmah Džanefendić) i Kosovske Mitrovice u Beograd da od njemačkog zapovjednika Srbije traži saglasnost za ubiranje četvrtine. Na ovo je dao saglasnost i »srpski komesar« Milan Aćimović. Na savjetovanju predsjednika opštine okruga Kosovske Mitrovice, održanom početkom maja 1942. u Vrnjačkoj Banji, predstavnici »srpske vlade« saopštili su da se ubira četvrtina sa svih posjeda koji su 1912. davali četvrtinu i da će se nakon rata agama platiti naknada za oduzetu zemlju – prema: M. M. Čuković, *Sandžak u ustanku 1941. godine*, 15.

Pojavom četničkog ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića na političkoj i ratnoj sceni 1941, s ciljevima o velikoj srpskoj državi, „očišćenoj” od nesrpskog elementa, a prije svega od muslimanskog življa, prilike su još više usložnjene.⁸⁹ Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslavenstvo bili su ideologija četništva. U četničkoj zakletvi jasne su dvije osnovne odrednice njihove ideologije: borba za Srbiju („srpski narod”) i izvršenje odmazde.⁹⁰ Četnički pokret kao praktičan izraz velikosrpskih ambicija snažno je naglašavao svoju „istorijsku misiju“ oslobođenja, čuvanja „biološke supstancije Srba“, kao i širenja ideje etnički homogene „Velike Srbije” koju je trebalo stvoriti, na osnovu predratne platforme Srpskog kulturnog kluba (SKK), u okvirima poratne Jugoslavije. Na putu ostvarivanja homogene srpske državne zajednice, četnički planovi su predviđali integralno čišćenje Sandžaka i BiH od Bošnjaka i Hrvata. Smatralo se da se tokom rata moraju udariti „kočiči“ oko srpskih zemalja i na taj način izbjeći rješenja iz 1918. godine. Kama je, piše Dobrica Ćosić, bila „glavno oružje te bradate vojske pod šubarama”.⁹¹ U ratnim prilikama 1941. znatan dio bošnjačkog stanovništva u Sandžaku i Bosni i Hercegovini napustio je svoje domove u potrazi za spasom od prijetjećeg fizičkog uništenja.⁹²

⁸⁹ Četnici su prvih nekoliko mjeseci Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, podsjeća Hrvoje Klasić, „saveznici partizana, a imamo Titove govore gdje on hvali četnike“ - vidi: J. Dizdar, Prof. Hrvoje Klasić: *Na spomen četnika gleda se isključivo negativno, a imamo Titove govore gdje on hvali četnike*, *Oslobođenje*, Sarajevo, 21. juli 2021, <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/prof-hrvoje-klasic-na-spomen-cetnika-gleda-se-iskljucivo-negativno-a-imamo-titove-govore-gdje-on-hvali-cetnike-673933>.

⁹⁰ U jednom dokumentu četničke komande istočne Bosne stoji da revanšističke akcije prema muslimanima i katolicima treba poduzimati „u želji da se Bosna jednom za svagda etnografski i verski što potpunije očisti radi mirnijeg života budućih pokoljenja“ – prema: P. Simić, *Draža: smrt duža od života*, Beograd 2012, 139.

⁹¹ On dalje iznosi da je strah u Srbiji od četničke kame „koju su nosili Srbi naoružani i engleskim mašingeverima, sa bradama i kosurinom do ramena, „žaleći Srbiju i slobodu, kralja i otadžbinu”, bio „dublji i žešći od straha od Nemaca, okupatora, Gestapoa, pa je Srbija u jesen 1944. godine sa podjednakim olakšanjem i radostima doživjela oslobođenje od Nemaca i četnika” – nav. prema: D. Ćosić, Prijatelji mog veka, feljton, *Politika*, Beograd, 5. i 6. maj 2011. Ćosić je pisao i o komunistički „razdijeljenoj pobjedi” u Drugom svjetskom ratu: „Razdijeljena pobjeda „braći” Hrvatima, Slovencima, Muslimanima, Makedoncima, jer glavni teret i žrtve te pobjede opet je podneo srpski narod. Razdijeljena pobjeda učinjena u ime naivnog idealizma, u ime komunističke iluzije u bratstvo i jedinstvo. Kako je razumnom čoveku moguća vera u bratstvo sa narodom i narodima koji su izvršili genocid?” – cit. prema: D. Ćosić, *U tuđem veku*, Beograd 2011, 224. Srpski nacionalizam je često samoviktimizujući, jer insistira da su Srbi kao nacija, „bili uvek žrtve, dok se učešće Srba u činjenju masovnih zločina, po pravilu, relativizuje ili negira. Tako, masovni zločini četnika tokom Drugog svetskog rata u istočnoj Bosni i u Sandžaku smatraju se tek osvetom za ustaška zlodjela” – cit. prema: J. Bakić, *Rat etnosećanja*, *Politika*, Beograd, 28. avgust 2012.

⁹² Masovni pokreti su praćeni raznim pojavama na putu do „spasonosnih“ izbjegličkih logora i periferija velikih gradova, gdje su ih čekali oskudica, bolesti. Ove pokrete pratile su brojne nedaće: od napuštanja domova u strahu, stradalništva na putevima koji su se nerijetko završavali

Ponovna pojava četnika Koste Pećanca u Sandžaku širila je novi strah i zebnje među Bošnjacima.⁹³ Božo Ćosović, kome je Pećanac dodijelio titulu vojvoda Javorski, u maju 1941. ubio je sedam Kladničana na Crvenoj zemlji iznad Ivanjice, kada su tamo pošli na pijacu. To je unijelo nemir među Bošnjake na širem području.⁹⁴ U avgustu su stvorene prve četničke formacije na prostoru Deževskog i susjednog Studeničkog sreza.⁹⁵ Četnici su 19. avgusta u selu Zemanici (Kosovsko-mitrovački srez) ubili četiri žandarma, od kojih su trojica bila rodom iz Novog Pazara. Njihovo ubistvo imalo je posebnog odjeka. Mješovite albansko-bošnjačke snage, predvođene barjaktarom Šabanom

pogromima poput onih 1941. u Berkovićima, Kulen-Vakufu, Koraju ili širom istočne Bosne, naročito u njenih sedam srezova: Foči, Čajniču, Goraždu, Višegradu, Vlasenici, Srebrenici i Rogatici, gdje su muhadžiri stradali zajedno s domicilnim stanovništvom po mjestima koja su padala u ruke ustanika. Migracioni talas iz 1941. rastao je i u narednim godinama. Duge kolone izbjeglica (muhadžira) imale su mahom unutarnji prostorni karakter i kretale su se, pored privremenih zbjegova, na relaciji selo-grad i grad-grad, uz veliku prostornu mobilnost, kao što su bili odlasci iz istočne Bosne u Bosansku krajinu. Manji dio muhadžira se sklanjao u pravcu Srijema, Slavonije, Sandžaka, Zagreba i Dubrovnika, dok su u Bosni i Hercegovini pristizale bošnjačke izbjeglice iz dijela Sandžaka istim onim pravcem koji je još od 1914. bio dobro poznat ovom narodu.

⁹³ Draža Mihailović polovinom avgusta piše Pećancu da je rad „u Južnoj Srbiji i Arbaniji“ od „presudne i vojne i političke važnosti za oslobođenje naše zemlje, te se stoga ovaj rad Varna, kao starom borcu, i poverava“. Kosta Pećanac i general Ljuba Novaković su se šovinistički odnosili prema nesrpskom stanovništvu. Novaković polovinom septembra 1941. piše Pećancu: „Kad pođemo na srećan put, znam šta misliš i kakve planove krojiš za naš Jug, verujem da u Sandžaku, Metohiji i Kosovo Polju neće ostati ni jednog fesa za seme“ – cit. prema: J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 190, nap. 312.

⁹⁴ Upor. R. Poznanović-M. Raonić-M. Radojčić, *Tragom izdaje: svedočenja o izdaji četnika i streljanja na Nrušinu, u Valjevu 1941*, Valjevo 1987, 29; A. Vrcić, Mješoviti odbor za odbranu Sjenice 1941-1944, uloga i značaj, *Zbornik Sjenice*, br. 15-16, Sjenica 2004-2005, 67.

⁹⁵ Do početka septembra u Deževskom srezu su organizirane četničke grupacije Koste Pećanca i Dragoljuba Mihailovića. Prvi četnički odredi formirani u Deževskom, Studeničkom i Kosovsko-mitrovačkom srezu nalazili su se pod komandom Pećanca. Četnički odredi počinju da se formiraju prvih dana avgusta kada u dolinu Ibra dolazi Mašan Đurović, njegov vojvoda suhoplaninski, predratni oficir jugoslavenske vojske. On je ubrzo u Deževskom srezu organizirao pet četa s oko 500 boraca. Kako Draža Mihailović nije mogao da pridobije Đurovića, okrenuo se manje uticajnom Radomiru Cvetiću, Pećančevom vojvodi suhoredničkom, inženjerijskom kapetanu koji je sve do septembra mjeseca u „sjeni“ vojvode Đurovića. Početkom septembra on prelazi Ibar i stacionira se na planini Goliji, sjeverozapadno od Novog Pazara. Tada pet četničkih deževskih odreda prelazi pod Cvetićevu komandu. Uživajuću Mihailovićevu podršku Cvetić je širio četničku organizaciju. Krajem septembra od deževskih četa stvara Deževsku brigadu pod komandom poručnik Dragora Pavlovića. Odredi ove brigade učestvovali su u svim sukobima s albansko-bošnjačkim snagama, kao i u represalijama nad bošnjačkim stanovništvom te godine. Ova brigada je, zajedno sa Studeničkom brigadom, činila Studeničko-deževski četnički odred na čelu s Radomirom Cvetićem – vidi: M. Živković, Nekoliko dokumenata o stradanju Srba u Novom Pazaru kao posledici etničkih sukoba krajem 1941. godine, *Baština*, sv. 32, Leposavić 2012, 149.

Polužom (Shaban Mustafë Kastrati - Shaban Polluzha), izvršile su napade na više sela u Ibarskom Kolašinu.⁹⁶

Početkom septembra ustaške posade su se spremale da napuste zaposjednuti dio Sandžaka čime bi zapadni dio, do Sjenice, Nijemci predali Italijanima. Njemačka i ustaška posada 2. septembra su napustile Prijepolje, gdje je došla jedna italijanska jedinica. Toga dana otpočela je evakuacija i ustaške posade iz Nove Varoši.⁹⁷ Hodža Sulejman Pačariz i Husein Rovčanin su, u prijepoljskom kraju, radi zaštite od četnika, još od ranije formirali jedinice „muslimanske milicije“. Od italijanskih snaga u Prijepolje tražili su potom saglasnost za mobiliziranje Bošnjake iz grada i okoline u svoje jedinice. Pačariz je mobilizirao Bošnjake s desne obale Lima, u bivšim opštinama Velika Župa i Seljašnica s lijeve strane Lima i u Prijepolju, a Rovčanin Bošnjake od Brodareva i u selima s lijeve strane Lima. Organiziranje ovih četa pomagali su i prijepoljski Bošnjaci, među kojima su bili Ahmet Salihbegović i Alija Aginčić, koji je jedno vrijeme bio i predsjednik prijepoljske opštine. Pačariz i Rovčanin su saradivali s Hasanom Zvizdićem i Camilom Prašovićem, koji su stajali iza „muslimanske milicije“ u sjeničkom kraju.⁹⁸

Četnički pokret je izražavao nominalnu vezanost za Jugoslaviju, iako je on u suštini vezan za program „Velike Srbije“.⁹⁹ Draža Mihailović i njegovi sljedbenici su „kiptjeli od osvetničkog gnjeva“ zbog navodne izdaje Hrvata i Muslimana u aprilskom ratu. Na sastanku u septembru 1941., Mihailović je Josipu Brozu Titu, partizanskom vođi, kazao, prema nekim navodima, da „Hrvati, muslimani i svi ostali moraju biti najstrože kažnjeni i poslije izvjesne odmazde potpuno potčinjeni Srbima“.¹⁰⁰ U jesen te godine dolazi do radikalizacije stavova iz projekta Stevana Moljevića, jednog od vodećih četničkih ideologa, od 30. juna 1941. godine. Neke Moljevićeve postavke, dobivaju ofanzivniji smisao. Pojavljuje se izraz „čišćenje teritorija“, odnosno „čišćenje državne teritorije“. To je podrazumijevalo preseljenje naroda razmjenom teritorija ili njihovo uništenje. „Čišćenje“ Sandžaka i Bosne i Hercegovine smatralo se nužnim zbog stvaranja koridora između Srbije, Crne

⁹⁶ M. Živković, Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine, *Baština*, sv. 31, Leposavić 2011, 255.

⁹⁷ M. Ćuković, *Sandžak u ustanku 1941. godine*, 28.

⁹⁸ P. Radaković, *Muslimanska milicija u službi okupatora*, u: *Užička republika: zapisi i sećanja*, Titovo Užice 1981, 660-662.

⁹⁹ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976, 18.

¹⁰⁰ I. Goldstein-S. Goldstein, *Tito*, Zagreb 2015, 212. Iako su konkretni četnički politički ciljevi, zapaža Holm Zundhausen, (Holm Sundhaussen), među njima preseljenje/protjerivanje „nacionalnih manjina i anacionalnih elemenata“ (ukupno oko 2,7 miliona ljudi) iz Jugoslavije i „velike Srbije“, odnosno etničko čišćenje teritorije reklamirane kao „Srbija“, prikrivane od javnosti, nacionalno-srpska opredjeljenja i zahtjev za kolektivnim kažnjavanjem domaćih „agresora i izdajnika“ „provlače se kao crvena nit kroz interna dokumenta četničkog pokreta“ - prema: H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 351-352.

Gore i „srpskih krajeva” u zapadnim dijelovima Jugoslavije, do linije Sušak-Karlovac-Zagreb.¹⁰¹ Mihailović je bio „zagovornik isključive politike koja je podrazumjevala etničko čišćenje“.¹⁰² On je pismenim putem ukazivao 20. decembra 1941. majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću da akcijama iz doline Lima u pravcu Bijelog Polja, Sjenice i Peštera (misli se na Peštarsku visoravan) očisti taj prostor od muslimana.¹⁰³ Četnici su u ratu vidjeli priliku za obračun s nesrpskim nacijama. Taj „eklatantno fašistički motiv svakoj raspravi o četničkom antifašizmu oduzima smisao“.¹⁰⁴

Početkom septembra 1941. u Sjenici je formiran mješoviti odbor za odbranu grada. Njegov glavni zadatak je bio sprječavanje međuetničkih sukoba, zaštita ljudi i imovine, održavanje reda i mira.¹⁰⁵ Sporadične akcije i lokalni sukobi su dobijali na intezitetu. Grupa deževskih četnika zapalila je u Vidovu 16. septembra stogove sijena koja su pripadala Bošnjacima. Dan kasnije, neki Bošnjaci su zapalili tri stoga sijena u vlasništvu Srba. Oko 20. septembra zapaljeno je selo Brestovo i ubijen Jovan Kovačević. Pljačke i paljevine su trajale tokom septembra. Pljačke su vršili žandarmi, albanske grupe i četnici. Četnici su 23. septembra zauzeli albansku žandarmerijsku stanicu na Rogozni. U tom kraju vodili su borbe s albanskim snagama sve do kraja septembra.

¹⁰¹ Opšir. B. Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941-1945)*, Beograd 1999.

¹⁰² Upor. J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, 188-189; M. Radanović, „Noć osvetljena lomačama sa kojih se dizao plamen do neba...“, u: *Da pravda ne utihne*, Sarajevo 2019, 18.

¹⁰³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 266; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 384; 537-538. M. Terzić, Falsifikat ili ne? Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd 2004, 209-214. Mihailović je o odnosu prema Bošnjacima pisao: „Mus. st. je svojim držanjem dovelo da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije“ – vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda.*, tom 14, knj. 1, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1942, Beograd 1981, dok. 6, nap. 7; S. Bandžović, *Ratna tragedija Muslimana 1941-1945*, Novi Pazar 1992, 13; M. Hamović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994, 74; N. Cigar, *Genocid u Bosni: „Politika etničkog čišćenja“*, Sarajevo 1998, 27.

¹⁰⁴ V. Perišić, Kad zaboraviš juli, *Peščanik.net*, 17. juli 2011, <https://pecanik.net/kad-zaboravis-juli/>. Antifašizam je, kaže dalje T. Kuljić, „bio moralno-politička i humanistička vertikalna na osnovu koje su saveznici i čitav demokratski svet razvrstavali političke snage u toku Drugog svetskog rata. Antifašizam je, pre svega, kritika ubijanja u ime biološkog porekla, ubijanja nekoga zbog toga što je on pripadnik druge nacije“ - prema: Draža Mihailović – kvisling ili borac za slobodu?, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 2002, 189.

¹⁰⁵ Odbor je imao četiri člana: Hasan Zvizdić, predsjednik, Rade Karamarković, potpredsjednik, Sreto Živanović, član, Hilmija Kugić, član. Odbor je djelovao sve do kraja 1944. godine. Imao je značajan doprinos u izbjegavanju sukoba većih razmjera na sjeničkom području: „To je bilo jedinstveno, multietničko tijelo, na širem prostoru Jugoslavije” – vidi: A. Vrcić, *Mješoviti odbor za odbranu Sjenice 1941-1944, uloga i značaj*, 68-69.

Poginulo je 13 Albanaca i pet četnika. Međunacionalne napetosti nisu se smirivale. Ljudi oko Aćifa Hadžiahmetovića, glavne ličnosti u proalbanskoj vlasti u Novom Pazaru, istupali su s parolama da je stvaranje „Velike Albanije“ jedini put i mogućnost za dalji opstanak „muslimana u ovom kraju“, a četnici s parolama o „istrebljenju Turaka“.¹⁰⁶ Četnici Vlajka Čurčića napali su noću 2/3. oktobra muslimansko selo Karaulu u sjeničkom kraju, tukli ljude i žene, tražeći im puške i zlato.¹⁰⁷

Zbog djelovanja Ibarskog i Kopaoničkog partizanskog odreda u Ibarskoj dolini, njemačke snage su se početkom oktobra 1941. povukle iz Novog Pazara i Raške u Kosovsku Mitrovicu.¹⁰⁸ Željeznička pruga Kraljevo-Raška-Kosovska Mitrovica bila je ugrožena ustaničkim akcijama, pa su Nijemci donijeli odluku da se povuku iz Novog Pazara i Raške. U oba ova mjesta su ostavili oružje da se „brane od komunisti“.¹⁰⁹ Odmah po odlasku

¹⁰⁶ Sredinom juna 1941. na sjednici predstavnika proalbanskih vlasti iz Novog Pazara i članova Albanskog nacionalnog komiteta iz Novog Pazara, ali i s Kosova, donijeta je odluka o otepljenju Deževskog sreza od Srbije i njegovom pripajanju Albaniji. Nijemci nisu uvažili ovu odluku. Velikoalbanske tendencije nailazile su na otpor domicilnog bošnjačkog stanovništva. On se, prije svega, ogledao u suprotstavljanju albanizaciji, kao i u zahtjevima da se Novi Pazar pripoji NDH – vidi: M. Živković, Aćif Hadžiahmetović Bljuta: prilozi za biografiju 1919–1941, *Istorija 20. veka*, br. 3, Beograd 2012, 86-87.

¹⁰⁷ Zaplijenilo su i nekoliko volova, te ih potjerali na desnu stranu Uvca. Zlatarska partizanska četa je odmah krenula u potjeru za četnicima, ali je uspjela samo „da otme dva vola i vrati ih u Karaulu“, Tu su partizani naišli na „isprebijane ljude koji se nisu mogli podići iz postelje, a većina od njih imala su modrice po licu i telu“ - vidi: M. Čuković, *Sandžak u ustanku 1941. godine*, 36.

¹⁰⁸ Partizan Sveta Trifunović pisao je o tim danima: „Polovinom oktobra 1941. godine primio sam zadatak od Štaba odreda da obidem muslimanska sela u Vračevskoj opštini i da sa tamošnjim građanima održim konferenciju. Kako su svi muslimani iz tih sela bili izbegli u Novi Pazar sa svojim porodicama, pozvali smo ih preko Zenuna Haskovića, borca odreda, koji je imao stalni kontakt sa tom sredinom, da dođu svojim kućama na razgovor. Došlo je po 4-5 ljudi iz svakog sela i na jednom skupu izložio sam im ciljeve i metode NOB-e. Na kraju sam im rekao da treba da se vrate sa familijama svojim kućama i da nemaju razloga da beže od svojih kuća, jer se mi borimo protiv okupatora a ne protivu naših naroda. Slušali su me pažljivo i činilo mi se, sa zadovoljstvom. Završio sam izlaganje sa uverenjem da sam ih ubedio da se vrate kućama. U tom jedan od njih, stari Musliman sa belom bradom do pojasa, pripaljujući čibuk uze reč: „A je li, kako ono vi kažete, družo, lijepo nam ti to ispriča i rekli bismo ka sve je vala tako! A ja kada vi sada odete odavde šta onda s nama? Kuda ćemo noćas mi kada četnici dođu u naša sela? E, samo nam to još reci, pa da te poslušamo!“ – Odjednom sam izgubio reč. Matiran sam bio sa tim pitanjima, da mi je nestalo snage da im ubedljivo dam odgovor. Posle primetne pauze ubeđivao sam ih da niko nema prava da ih dira na dedovskim ognjištima i da je nepošten svako ko to pokuša. Ni na kraj pameti mi nije bilo da im garantujem živote. Ko je mogao kod onakvih nasilja četničkih prema muslimanskim selima. Ponovo su svi izbegli u Novi Pazar“ – cit. prema: S. Trifunović, Nije tako bilo, *Raška*, br. 16-17, Kraljevo 1980, 108-109.

¹⁰⁹ Sporazum između albanskih kvislinga i četnika o obustavi međusobnih borbi, „postignut na zahtjev njemačke okupacione uprave, koja je željela mir radi obezbjeđenja normalne proizvodnje rudnika Trepče i komunikacija u Ibarskoj dolini, bio je kratkog vijeka. Čim su njemačke jedinice, početkom oktobra, pod pritiskom uspjeha ustanka u Srbiji, napustile granični pojas između

Nijemaca u Novom Pazaru je formiran Odbor za odbranu grada od četnika koji su se „nalazili u okolini i želeli da zamene Nemce. Za muslimane postojala je bojazan od pokolja, te su članovi Odbora otišli za Kosmet, Pešter i Biševo da traže pomoć“.¹¹⁰ Oni koji su htjeli da brane grad i nisu imali mnogo izbora, „kao što nisu imali izbora ni u prihvatanju vojne pomoći, bez obzira od koga došla. Važno je bilo odbraniti se“.¹¹¹ Nijemci su preko Rogozne, slali municiju u Novi Pazar, a četnicima Ibarskom dolinom. U okolnim selima je već dolazilo do incidenata. Ubijena su dva žandarma, stradali su i neki Bošnjaci. Novim Pazarom se širila psihoza straha, kod Bošnjaka od napada četnika, a kod Srba od bošnjačke odmazde.¹¹² Odbor za odbranu Novog Pazara je 4. oktobra održao sjednicu. Aćif Hadžiahmetović je izložio situaciju u kojoj se našao Deževski srez, posebno Novi Pazar, s obzirom na četničke planove. Donešeno je više zaključaka: da se Bošnjacima podijele puške iz magacina žandarmerije i policije, kao i 50 pušaka koje je njemačka komanda dala albanskoj žandarmeriji uoči odlaska iz grada; da se organiziraju stalne straže oko grada, te pošalju tri delegacije radi traženja pomoći za odbranu grada - jedna u Kosovsku Mitrovicu, druga u Delimeđe i treća u Suhi Do. Odbor je uputio apel Bošnjacima u srezu da se samoorganiziraju i nabave oružje. U popodnevним satima za Srbe je zatvoren izlazak iz grada.¹¹³ Milutin Živković piše da je tom odlukom spriječena „mogućnost odliva informacija ka neprijatelju“, kao i da je ona onemogućila Srbe da „eventualno ojačaju četničke formacije u okolini grada“. Od oko 3.000 Srba mještana je „samo njih 20 bilo u četničkim jedinicama koje su napadale Novi Pazar“.¹¹⁴

Kosova i Srbije prepustivši Novi Pazar albanskim kvislinzima, a Rašku četnicima, situacija se u ovom pojasu naglo pogoršala“ – prema: P. Morača, *Jugoslavija 1941*, 722.

¹¹⁰ E. Mušović, Nešto o novopazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u Drugom svetskom ratu, *Jevrejski almanah*, 1965-1967, Beograd 1967, 153.

¹¹¹ U. Mušović, Važno je bilo odbraniti se, *Danas*, Beograd, 1. avgust 2013, <https://www.danas.rs/drustvo/vazno-je-bilo-odbraniti-se>.

¹¹² R. Crnišanić, Ko je Aćif-efendija, *Novopazarski zbornik*, br. 32, Novi Pazar 2009, 266.

¹¹³ M. Ćuković, *Sandžak*, Beograd 1964, 169.

¹¹⁴ M. Živković, *Nekoliko dokumenata o stradanju Srba u Novom Pazaru kao posledici etničkih sukoba krajem 1941. godine*, 150, 153. Pred napad srpske vojske u Prvom balkanskom ratu 1912. na Novi Pazar, dio lokalnih, novopazarskih Srba je izbjegao u Rašku, gdje su formirane njihove dobrovoljačke jedinice koje su potom učestvovalе u napadu na Novi Pazar. U pokušaju odbrane grada, pred napadima srpske vojske, bilo je, prema srpskim izvorima, preko 300 mrtvih i 700 ranjenih boraca: „Koliko je pak dobrovoljna i borbena gotovost da se Novi Pazar uporno brani pokazuje i ta okolnost, što i do sada, među mrtvima i ranjenima, koje Turci nisu uspjeli da s bojišta uklone i odnesu, što uvek veoma revnosno čine, moglo videti i mladića od 17 i 18 godina, kao i staraca od preko 60 godina“ – vidi: M. Radović, *Oslobođenje Novog Pazara u Prvom balkanskom ratu*, *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar 1989, 127; *Ratna memoarska i dnevnička proza*, prired. S. Đorđić, Beograd 1988, 18. Odbrana Novog Pazara je, pred nadmoćnim srpskim topovima, na kraju, bila prisiljena na predaju. Srpska vojska je 23. oktobra 1912. ušla u grad: „Komandant Ibarske vojske ušao je u Novi Pazar na čelu srednje kolone, u

Početak oktobra održan je sastanak predstavnika novopazarskih Bošnjaka i Srba. Bilo je prisutno oko 30-40 uglednih građana. Većina je smatrala da treba očuvati red i mir. Tih dana je u gradu boravio i Zenun Hasković, kao predstavnik partizana. On je pregovarao s A. Hadžiahmetovićem. Iznio mu je prijedlog partizana da se prekinu sukobi i uspostavi slobodan saobraćaj između Novog Pazara, Raške i Kosovske Mitrovice, da gradske vlasti dozvole partizanima da uđu u Novi Pazar. Hadžiahmetović je odgovorio Haskoviću da su oni pokušali da pregovaraju sa Srbima, da će i dalje pregovarati, ali da slobodu ugrožavaju četnici a ne on, te da Albanski komitet neće dozvoliti nikom da uđe u grad. Hasković je razgovarao i s učiteljem Filipom Stojanovićem i advokatom Šefkijom Kapidžićem, tražeći da i oni, sa svoje strane, učine sve kako ne bi došlo do eskalacije sukoba. Hadžiahmetović i njegovi saradnici vodili su, u nekoliko navrata, pregovore s četničkim predstavnicima i posrednicima. Hadžiahmetović se 12. oktobra sastao s Miladinom Milovanovićem, predsjednikom opštine u Vranovini. Dogovorili su se da Milovanović organizira pregovore između četnika iz Raške i vlasti iz Novog Pazara. Nakon nekoliko dana sastali su se Ahmet Daca i Boža Šarković i ugovorili da se novi sastanak održi 20. oktobra. Na tim pregovorima predstavnici Novog Pazara su bili A. Hadžiahmetović, Ahmet Daca i Asim Amidžić, komandant žandarmerije u gradu. Četnike su zastupali Tihomir Šarković, Radomir Cvetić, kapetan, Brana Petrović, kapetan i Miladin Milanović. Oni su tražili da im se ustupi žandarmerijska stanica na Piloretama; da se Albanci vrate na Kosovo u roku od tri dana; da se Srbima u Novom Pazaru garantira život i omogućiti da napuste grad ako to žele. Hadžiahmetović je, pak, tražio da se albanskoj žandarmeriji u Novom Pazaru ustupi stanica u Rajetiću, da ta žandarmerija zadrži stanicu u Piloretama, da se četnici povuku iz onih opština Deževskog sreza gdje albanski žandarmi drže vlast i da ih ne ometaju u tome, da se muslimanima garantira život i opstanak.¹¹⁵ Posljednji pokušaj pregovaranja bio je 23. oktobra između Uzeira Ljajića, komandira žandarmerijske stanice u Dugoj Poljani i njegova dva žandarma, s jedne, i Miloša Karalića, kafedžije iz Ostatije i dvojice Srba, s

pratnji konjičkog eskadrona i bataljona pešadije. Ispred kolone išli su izaslanici i taoci - turske age i begovi“. Omer Koničanin opisao je doček srpske vojske: „Srpske žene su bile obučene u svečane haljine sa niskama dukata oko glave i vrata. U razgovoru s njima komandant mesta ih je kroz šalu pitao: „Je li to onaj turski zulum, što ste ga trpeli“, pokazujući na zlatne niske. Istoga dana srpska vojska je raspoređena po svim ulicama grada“. Srpska vojska se mahom ponašala korektno prema Bošnjacima – vidi: M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u, Pregled događaja od 1912. do 1941. godine*, rukopis, knj. 1, Novi Pazar 1960, 10; S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, 14; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 458.

¹¹⁵ M. Ćuković, *Sandžak*, 170-171. Pregovori su protekli u napetoj atmosferi. Šarković je insistirao na uspostavi mješovite vlasti u Deževskom srezu. Tražio je i da se deblokira Novi Pazar za Srbe. Hadžiahmetović je insistirao da se četničke snage povuku iz sreza da ne bi ugrožavale Novi Pazar. Zbog oprečnih stavova, pregovori nisu dali rezultate – vidi: M. Živković, *Ćif Hadžiahmetović Bljuta: prilozi za biografiju 1919–1941*, 90.

druge strane. Sporazum nije postignut zbog izbijanja novih incidenata. U međuvremenu su pristizale naoružane grupe Albanaca u Novi Pazar. Prva takva veća grupa iz Drenice, predvođena barjaktarom Šabanom Polužom, došla je 7. oktobra. Priređen joj je svečan doček.¹¹⁶

Tokom oktobra nastavljeni su, navodi Mirko Ćuković, sukobi. Neke albanske i bošnjačke grupe su zapalile srpska sela: Grižane, Izvore, Rajetiće, Žarevo, Kašalj, dio Bara, Netvrđe, Izbice, Osaonicu, Okose, Štitare, Stradovo. Četnici su palili bošnjačka sela: Trnavu, Brđane, Banju, Polokce, Janču, Muhovo, Grab, Bijele Vode, Čebinac. Paljenje sela su praćena pljačkom. U sukobu na Rogozni 6. oktobra poginulo je sedam četnika i četiri Albanaca; u napadu Albanaca na selo Lukocrevo 12. oktobra poginula su dva srpska seljaka; u napadu četnika na Brđane i Trnavu sredinom oktobra poginula su dva Bošnjaka i dva četnika; u napadu Šabana Poluže na Osaonicu, Okose i Štitare 24. oktobra poginula su četiri srpska seljaka i jedan Albanac; u sukobima od Đurđevih Stubova do Belih Voda 29. i 31. oktobra poginulo je sedam Bošnjaka i pet četnika. Stradalo je još oko 30 ljudi (Srba i Bošnjaka) iz Novog Pazara i okoline.¹¹⁷

Četnici iz Raške su, po povlačenju njemačkih snaga, kojima je prijetila opasnost da zbog rasplamsavanja ustanka u jesen 1941, budu odsječene od svoje glavnine, tri puta pokušavali da osvoje Novi Pazar, opkoljavajući ga od Rogozne do Štitara, Cokovića, Piloreta i deževskog kraja. Oko Novog Pazara su bile danonoćne lokalne straže. U grad je pristiglo kao pomoć, prema nekim procjenama, oko 3.200 naoružanih Albanaca s Kosova i oko 1.800 Bošnjaka iz Biševa, s Pešteri i popaljenih bošnjačkih sela.¹¹⁸ Krajem oktobra postignut je sporazum između četnika i partizana Kopaoničkog odreda da zajednički napadnu na Novi Pazar. Četnici su trebali napasti grad sa sjeverne, sjeveroistočne i sjeverozapadne, a partizani s južne i jugoistočne strane. Štab Kopaoničkog partizanskog odreda, pod komandom Svete Trifunovića, uputio je dvije čete na Rogoznu radi presjecanja puta Kosovska Mitrovica-Novu Pazar i sprječavanja eventualnog nadiranja naoružanih albanskih grupa tim pravcem. Obje čete su kontrolirale putnu komunikaciju na prostoru Krvosalije-selo Brestovo. Kada su partizanske čete Kopaoničkog odreda zaposjele put Kosovska Mitrovica-Novu Pazar, tamo je pristigla i grupa kolašinskih četnika pod komandom Todora Dobrića i Todora Ćukića. Oni su tražili od Svete Trifunovića da partizani krenu preko Brđana niz Trnavu i usput popale bošnjačke kuće. Pošto on nije pristao da to uradi, napad su izvršili četnici. Paleći bošnjačke kuće u Brđanima i Trnavi stigli su do muslimanskog groblja

¹¹⁶ M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julske ustanka do kraja 1941. godine*, 256.

¹¹⁷ U oktobru su grad napustili i neki Bošnjaci: Sulejman Rasovac s Ismetom i Ibrom Rasovcem, Šefkija Kapidžić, advokat, Daut Ćilerdžić, renterijer, Asim Gotovac i još oko šest porodica.

¹¹⁸ M. Radović, *KPJ i NOP u Novom Pazaru za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu*, 304.

na Gazilaru.¹¹⁹ Dan kasnije neki naoružani Bošnjaci napali su srpske kuće u Trnavi i počeli da ih pale. Partizani su ih napali i prisilili ih da se vrate u Novi Pazar. U to vrijeme dolazi u Srbiji do sve većeg četničkog razmimoilaženja s partizanima. Obustavljaju borbu, koju su, zajedno s njima, vodili protiv okupatora. Okreću se protiv partizana.¹²⁰

Oko Novog Pazara više sela je bilo u plamenu. Neke naoružane grupe Albanaca i Bošnjaka su 1. i 2. novembra ubile dvije žene iz Baletića i dva seljaka iz Borikovca. Grupa Bika Dreševića napala je sela Zabrdje, Gračane i Doljane. Ubijeno je osam ljudi, dvije žene i jedno dijete. U selu Neprelje 3. novembra ubijen je Radojko Jekić. Dreševićeva grupa palila je kuće u selu Šavce. Četnici Miladina Milanovića i Dragora Pavlovića, popalili su 3. novembra bošnjačka sela Pope, Đonlije, Okose, Donju i Gornju Požegu, Ivanču, Rajčinoviće i „poubijali stanovništvo koje su uspjeli da pohvataju“. Aćif Hadžiahmetović je 2. novembra predložio nekim uglednijim novopazarskim Srbima da upute delegaciju četnicima radi nastavka pregovora. Dogovoreno je da im se uputi pismo s prijedlozima za sporazum. Prijedloge je diktirao Hadžiahmetović: da se uspostavi demarkaciona linija koja bi išla od Đurđevih Stubova na Kosuriće–Ljiljac–Svilanovo i Novopazarsku Banju–Brđane–Česmaliju–Vojkoviće; da svaka strana na svojoj teritoriji održava red i mir; da se postigne sporazum o nenapadanju. Pismo su potpisali Spaso Nićiforović, Dušan Vranić i Svetozar Nedić. Istog dana Draga Nedić i Rosa Felčer su odnijele pismo četnicima. Kada je Radomiru Cvetiću uručeno pismo, on je od Hadžiahmetovića ultimativno zatražio da mu preda Novi Pazar. Ovaj je, odbijajući taj zahtjev, poduzeo dodatne mjere za odbranu grada.¹²¹

Četnički napad na Novi Pazar izvršen je 4. novembra s ciljem da se izvrši „potpuna likvidacija muslimana“. Jedinice Studeničko-deževske brigade su predvodili kapetan Radomir Cvetić i poručnik Dragor Pavlović. U napadu je učestvovalo „600 naoružanih seljaka i pripadnika četničkih odreda i oko 20 Srba iz grada“.¹²² U gradu je, zapisao je jedan hroničar, tada ustalo sve „s

¹¹⁹ Od četnika iz Ibarskog Kolašina stradao je u jesen 1941. jedan broj Bošnjaka po selima. Četnici su Hajriju Emčović, domaćicu iz Vučje Lokve, zatvorili u kuću i zapalili. Ubijeni su u novembru i zemljoradnik Bejto Mahmutović, Nafija Mahmutović, domaćica, Hasanović Azemina, Adem Šaćirović iz Vučje Lokve. Salka Mahmutovića, iz Vučje Lokve, zakovali su za drvo. Hasanović Sefer, iz Berberišta, izgorio je u svojoj kući; Avdija Hajrović iz Rvata i Ramo Hajrović, zemljoradnik iz Rvatske, izgorjeli su u zapaljenim kućama. Idrizović Ramiz, zemljoradnik iz Vučje Lokve, zaklan je 9. decembra – vidi: M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve Novog Pazara i Deževskog sreza u Drugom svetskom ratu*, Novi Pazar 1994, 42-43.

¹²⁰ Štab Kopaničkog odreda je donio odluku da povuče svoje jedinice u pravcu Raške, odakle je trebalo da idu u pomoć partizanima kod Kraljeva – vidi: M. Čuković, *Sandžak*, 172.

¹²¹ R. Škrijelj, *Od Koniča Džemo- šehid il' gazija Sandžaka, Bošnjačka riječ*, br. 17-18, Novi Pazar 2020, 27; također vidi: Isti, *O pravdi, praštanju i pomirenju*, *Danas*, Beograd, 4. juli 2013, <https://www.danas.rs/drustvo/o-pravdi-prastanju-i-pomirenju>.

¹²² M. Radović, *KPJ i NOP u Novom Pazaru za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu*, 304.

puškama, viljuškama, koljem s privezanim noževima na njima. Borba je bila žestoka sve do devet sati. Kuršumi su zviždali po čaršiji“.¹²³ Nakon sedmosatne borbe četnici su se povukli u rasulu.¹²⁴ Partizani su, piše Aleksander Bajt „i u Novom Pazaru na isti način izdali savezništvo s četnicima, koji su „bili toliko šasavi da su potom sami nastavili sa napadima; poraženi su, uz gubitak 60 ljudi“.¹²⁵ Četnici su 4. novembra u selu Požega, u kući Bahtijara Doljanca, koji je čuvao tri srpske porodice iz sela Šavci (porodice Milana Đorđevića, Raka Đorđevića i Arsenija Jankovića) i tri bošnjačke porodice, izbjegle iz sela Vever i Kukavice (porodice Sinana Rašljanina, Bajra Islamovića i Rama Pruševića), zvjerski napali zatečene Bošnjake, Iako su ih ljudi iz srpskih porodica preklinjali da to ne čine i raširenih ruku i svojim telima štitali nevinu čeljad“.¹²⁶ Četnici su u napadu na Novi Pazar imali 63 mrtvih i 68 ranjenih boraca, od kojih je 20 umrlo. Odbrana je imala 45 mrtvih, 38 ranjenih od kojih je 15

¹²³ Četnički napad je započeo 4. novembra u četiri sata ujutro. Sve do sedam časova četnici su napredovali i primicali se gradu. Grupe Bika Drešovića, mula Jakupa Kardovića i Džema Koničanina zašle su im za leđa i s boka, „što je izazvalo pometnju ljudstva i povlačenje sa već zauzetih položaja. Pošto je napad razbijen sa ove strane, branioци su se prebacili na liniju Petrova crkva-Đurđevi Stubovi- Parničko Brdo- Vidovo i potisnuli napada na celoj liniji” – prema: M. Ćuković, *Sandžak*, 173-174.

¹²⁴ Prema: I. Šušević, Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine, *Novopazarski zbornik*, br. 34, Novi Pazar 2011, 231. Anonimni bošnjački savremenik dalje navodi: „Rezultat borbe je bio, s naše strane petnaest ubijenih (Murat Glogovičanin policajac, Abdulah-aga Rožajac, ef. Fako Ahmeta Košuta, Iso Pučić, Fako Rebronja, dva Šiptara, tri Biševca, Mehmed Hajdaragić, a dvadesetpet ranjenih). Od Srba je poginulo oko trideset pet, osim onih koje su Srbi odnijeli sa sobom. Taj dan je bio utorak. Srbi iz varoši su otvorili... na muslimane po brdima oko Pazara. No Arnauti su, onda izvršili pretres srpskih kuća i pobili uzgred oko sedam-osam Srba (Stevan Basorović, (Dragutin) Šumarac, Mitrović, kap. Aleksa Bajčetić, Stevan Marjanović, maturant Filip, pekar i drugi). Srbi su na poprištu „Jaklja” – više Borića poraženi i otjerani. Varoš je bila nespremna oružjem. Dosta je mali broj naših ljudi davao otpora. Pričaju da je borbu završio u korist našu mula Jakup Kardović iz Vuče, koji je došao sa milicijom dobrovoljcima iz tutinskog i rožajskog kraja i Biko (Bilal Biko Drešević – prim. S. B) sa svojom četom, zaobišavši ih a obukavši srpske kape”.

¹²⁵ S. Vasović-Mekina, Bermanov dosije (1), *Vreme*, br. 460, Beograd, 30. oktobar 1999. „Muslimanska banda“ iz Požege ubila je 4. novembra u selima Sitniče, Požega, Jasenovik i Rodiče: Efimiju Janković, domaćicu, Stanicu Ilić (osam godina), Vuka Stefanovića i Arsenija Jankovića, zemljoradnike, i Miljojku Simović, domaćicu, a ranili Sofijanu Simović, domaćicu i njenu kćerku Danicu – prema: M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve*, 39.

¹²⁶ M. Ćuković, *Sandžak*, 174. Srpske porodice su kod Doljanca boravile prije toga mjesec dana, dok su bošnjačke pristigle dva-tri dana uoči ovog stravičnog događaja. Srpske porodice su se nalazile u jednoj, a bošnjačke u drugoj sobi. Četnici su ubili Hajra Islamovića, zemljoradnika iz Kulina, Saniju Prušević, djevojčicu iz Kulina, Elmazu Doljanac, domaćicu iz Kulina, Šehu Rašljanin, domaćicu iz Požege, Hazba Rašljanina i Latifa Doljanca, zemljoradnike iz Požege. Ranjeni su Zulfa Prušević, dijete iz Kulina, Doljanac Fata, domaćica, Doljanac Bahtijar, Doljanac Hadžira, njegova kćerka, Ziba Prušević, domaćica, Hana Prušević, domaćica i Rasim Dolovac, dijete. Ostali su živi jer su bili u nesvjesnom stanju pa su četnici mislili da su mrtvi. Od zadobijenih rana umrli su, nakon nekoliko dana, Doljanac Fata i Zulfa Prušević – vidi: M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve*, 39.

umrlo.¹²⁷ Prilikom odbijanja napada na položaje istočno od grada Biko Drešević, jedan od lokalnih komandanata, sa svojim ljudima otsjekao je glave nekim četnicima iz Postenja i iz Netvrđa, poginulih na Jaklji kod Borića, pa su ih na bajonetima donijeli u grad.¹²⁸ Pod optužbom da su pucali na snage odbrane, od nekih albanskih i kriminalnih grupa ubijeno je 20-ak Srba u gradu.¹²⁹

Nakon prvog napada na Novi Pazar poduzeto je više bošnjačkih akcija da se sačuvaju lokalni Srbi od mogućih stradanja i osvete.¹³⁰ Mumin Hamidović, šerijatski sudija, išao je od ulice do ulice i „molio muslimane da spasavaju Srbe“. U teškim danima po Novi Pazar, izloženog napadima, „priličan broj“ Bošnjaka pokušavao je da spriječi anarhiju, da sačuva domaće Srbe od nasilja, pa su oko zgrada, gdje su smještene srpske porodice postavljane straže da bi spriječile moguće napade. Pružali su i utočišta Srbima u svojim kućama.¹³¹ Posebno se na tome angažirao mula Jakup efendija Kardović

¹²⁷ M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine*, 257.

¹²⁸ Po naređenju Prefekture sreza glave četnika 5. novembra Žarko Milenković, zemljoradnik iz Luga, u pratnji Hamde Opa, žandarma, sahranio je u bašti Ilije Jemuovića – vidi: M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve*, 41.

¹²⁹ Upor. R. Crnišanić, *Ko je Aćif-efendija*, 267. Iz svojih kuća odvedeni su i ubijeni Šumarac Dragutin, policijski pisar i Mirković Nikola, penzionisani kapetan, kao i Andrić Vukadin, pekar, Bajčetić Aleksa, crjevar, Basorović Stevan, trgovac, Bojanić Miladin, kafedžija, Vučković Svetomir, zemljoradnik iz Vidova, Marjanović Miodrag, učenik gimnazije, Mijatović Radomor, žandarm, Milovanović Filip, pekar, Milosavljević Andrija, žandarm, Mirković Nikola, penzioner, Pantelić Milan, zemljoradnik iz Gnjile (Štavički srež), Radunović Slavko, pekar, Ratković Miodrag, učenik gimnazije, Raković Predrag, učenik učiteljske škole, Savić Maksim, zemljoradnik iz Rajčinovića, Savić Stjepan, zemljoradnik iz Dobrinja (Štavički srež), Nikola Spasojević, penzioner, Bogoljub Stefanović, stolar, Ranko Carević, finans – prema: M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve*, 40-41. Olga Janković, sudija u penziji, piše 2011. da je u novembru 1941. jedno od njenih prvih saznanja o ratu kao djeteta bilo saznanje da je njen 60-godišnji djed Stevan Basorović, trgovac, otac sedam kćerki, ubijen na kućnom pragu: „Komšije i prijatelji Bošnjaci organizovali su tada neku vrstu zbege za Srbe, tako da su mnogi izbegli pokolj, među njima i moji stričevi” – prema: O. Janković, Ispitati sve zločine, *Politika*, Beograd, 28. januar 2011, 15. Milica Đokić, ljekar u penziji, druga unuka Stevana Basorovića, piše da „sramni čin ubistva moga dede i drugih nevinih žrtava nisu organizovali i počinili Novopazarci, već oni koji su došli da seju mržnju i imali samo njima znane ciljeve. Naše komšije muslimani su u tim nemirnim ratnim danima spasili mnoge nekužne Srbe i to im nikada ne zaboravljamo” – cit. prema: M. Đokić, Obelodaniti dokumenta o Aćif-efendiji, *Politika*, Beograd, 29. avgust 2012.

¹³⁰ Duljo Madžović je 5. novembra 1941. tokom čitavog dana čuvao kuće Ilije Jemuovića i Mirka Gavrića u Žičkoj ulici. U štali Mirka Gavrića krio se tog dana Rodoljub Jemuović. On je tada uspio da, uz pomoć Madžovića, preko Parničkog brda, pobjegne iz grada. Duljo je natovario kola Pavla Novakovića, penzionera, talom u bašti Ilije Jemuovića. Rodoljuba je „zavukao u talu sa puškom“. S njim su, zajedno u kolima, bila dva odrasla sina Pavla Novakovića. Preko Parničkog brda, prebacili su se u Deževu, odatle u Rašku.

¹³¹ Emin Berberišanić čuvao je u kući Dušana Davidovića. Kada je Dušanu i tu zaprijetila opasnost, prebacio ga je u kuću Bećira Mujovića iz Svojbora. Dušanić je u bošnjačkim kućama proveo skoro mjesec dana. Zejnel Đakovac je čuvao više od 20 dana u kući porodicu penzionera

iz Biševa.¹³² Predložio je da se svi Srbi stariji od 18 godina dovedu i zaštite u zgradi suda kako bi se spriječilo njihovo stradanje. Aćif Hadžiahmetović je prihvatio prijedlog, pa je naredio da se Srbi zaštite od terora.¹³³ Miodrag Radović piše da je njih sačuvala spasonosna akcija koju su Bošnjaci organizirali 7. i 8. novembra u cilju zaštite od nekih albanskih grupa: „Inicijativu za ovakvu akciju dali su ugledni građani Muslimani. Došli su na ideju da sve odrasle Srbe, muškarce, okupe u prostorijama Okružnog suda i zatvora i da im tamo organizuju zaštitu. Podršku za to dobili su od mula Jakupa Kardovića iz Biševa, koji je imao grupu od nekoliko stotina naoružanih Biševaca... Tada je 420 Srba, pod oružanom zaštitom Muslimana i albanske žandarmerije, sprovedeno od svojih kuća i sklonjeno u sudske i zatvorske prostorije. Najmlađi među njima bio je Mirko Čeković, dječak od desetak godina”.¹³⁴ U trenutku najvećeg terora, piše Milutin Živković, Srbe su zaštitili „upravo njihovi sugrađani muslimani. To su učinili jer su ubijanim Srbima bili komšije i poznanici, ali i zbog toga jer su se plašili da se teror albanskih kačaka može na kraju preneti na njih. Kako više ne bi bili ubijani, 6. novembra su svi punoletni Srbi zatvoreni u zgradu Okružnog suda i stavljeni pod jaku stražu. Bilo ih je između 350 i 400“. Oni su tu ostali sve do 7. decembra i niko više

Miluna Arsovića, a Cufu Hamzagić oko 15 dana advokata Svetozara Nedića. Vasvija Rasovac, žena Ali-bega, čuvala je skoro mjesec dana Voju Vulovića sa sinovima. Adil Duštinac, pekar, dovodi u kuću Tanaska Stanića, pekara, i čuva ga dvije nedjelje. Izet-beg Jusufbegović tri nedjelje u kući čuva Dragu Pantelića, bivšeg sreskog načelnika. Ešref Jusufbegović sklanja kod sebe Isidora Jeremića, kafedžiju, Panta Maksimovića, opštinskog službenika i druge Srbe. Ibro Gegić 15 dana u kući čuva Vlada Sjusjukalova, penzionera i Mihaila Lazovića, penzionera. Uz pomoć Pembe Bečković, stari učitelj Filip Stojanović, odjeven u dimije i pod čaršafom, prebacuje se do Banje. Na isti način je prebačen i njegov sin Mijo. Odatle se čitava porodica, preko Cokovića, prebacuje na Batnjik. Do Cokovića ih je ispratio njihov komšija Nazif Škrijelj – prema: M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. II, rukopis, Istorijski arhiv „Ras“, Novi Pazar 1960, 329-332.

¹³² On se, prije dolaska u novopazarski kraj, u Rožajama zalagao kod italijanskih vlasti da poštede živote pravoslavnih komšija – 17 zatvorenih Magdelinića i Zekića iz Bogaja i Radeve Mahale. Na inicijativu njega i drugih uglednih građana Rožajci su u svojim kućama primali komšije pravoslavne vjere. Karakterističan je primjer stanovnika sela Koljena Bralića, Dedeića, Mujevića i Husovića koji su primili porodice Magdelinića i Zekića, komšije pravoslavce iz sela Bogaja i Radeve Mahale. Poznat je i primjer starice iz beranskog kraja na čiju je molbu mula Jakup sačuvalao živote četvorici njenih sinova – četnika, omogućivši da neometano napuste skrovište na području Rožaja. Mula Jakup je uvijek svojim saborcima napominjao da imaju obzira prema ženama, starcima i nejači na drugoj strani: „Mi smo tu da branimo vatan! Tamo ne smije niko ništa da radi što nam vjera ne dozvoljava!“ – prema: I. Dedeić, Svetionici sandžačke istorije, *Damar*, br. 13, Sarajevo 2017, 9-10.

¹³³ M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine*, 257.

¹³⁴ M. Radović, *KPJ i NOP u Novom Pazaru za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu*, 303-304. S druge strane, slata su tada pisma nekih bivših narodnih poslanika iz Raške i drugih mjesta Milanu Nediću u Beograd da je u Novom Pazaru zatvoreno „preko 300 mirnih i lojalnih građana koji se smatraju taocima, čija nam sudbina do danas nije poznata, a koji su najverovatnije do sada poubijani“ – vidi: B. Biševac, Deževski i Štavički srez u pismima Tihomira Šarkovića 1941. godine, *Novopazarski zbornik*, br. 25, Novi Pazar 2001, 259-270.

nije stradao, mada su „albanski kačaci nekoliko puta pokušavali da provale u zatvor“.¹³⁵

Na sjednici Odbora za odbranu grada 4. novembra Aćif Hadžiahmetović je insistirao da se što prije s Kosova uputi još albanskih snaga obećavši velike nagrade. Do 14. novembra u Novom Pazaru se već našlo između nekoliko hiljada naoružanih Albanaca. Ove snage je predvodilo 12 barjaktara na čelu s komandantom žandarmerije iz Kosovske Mitrovice Bajazitom Boljetinijem. (Bajazit Boletini). Hadžiahmetović je ove snage želio da upotrijebi za napad na Rašku - glavno četničko uporište na ovom prostoru.¹³⁶ U znak osvete zbog napada na grad Albanski komitet iz Novog Pazara je 16. novembra organizirao napad na Rašku. U njemu je učestvovalo 2.410 ljudi pod oružjem, a od toga su „2.100 činili Albanci“.¹³⁷ Izvršen je napad na položaje prema Đurđevim Stubovima i Deževi, u Postenju i na liniji Banja-Cokovići. Popaljena su srpska sela na području postenjske opštine, veći dio sela u pološkoj opštini, preko polovina sela u vračevskoj opštini, preko tri četvrtine sela u nikoljačkoj opštini i oko trećina sela u Studeničkom srezu.¹³⁸ Napadači su stigli do predgrađa Raške. Stanje je bilo za četnike alarmantno. Na odbrani grada bio je angažiran i Vojislav Lukačević, čovjek od ličnog povjerenja Draže Mihailovića. Odlučujuća bitka je vođena 17. novembra, na Velikoj i Maloj Bisini i u dolini Raške. Ishod borbe je odlučio dolazak oko 500 četnika iz Toplice pod komandom Mašana Đurovića. Na albansko-bošnjačkoj strani poginulo je, prema nekim navodima, 106, a u odbrani Raške 34 borca.¹³⁹

Drugi napad na Novi Pazar, u kojem su četnike, pored Radomira Cvetića i Dragora Pavlovića, predvodili vojvoda Mašan Đurović i kapetan Vojislav Lukačević, izvršen je na Arandjelovdan, 21. novembra.¹⁴⁰ Četnici su u nastupanju palile bošnjačka sela koja su im se našla na putu.¹⁴¹ Novi Pazar je

¹³⁵ M. Živković, *Nekoliko dokumenata o stradanju Srba u Novom Pazaru kao posledici etničkih sukoba krajem 1941. godine*, 152; Isti, *Aćif Hadžiahmetović Bljuta: prilozi za biografiju 1919–1941*, 91; Isti, *Etnički sukobi na prostoru Novog Pazara i Raške u jesen 1941. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 2012, 74. Jaka straža je danonoćno štitila Srbe. Komanda straže je bila povjerena mula Jakupovom sinu Sulju – vidi: B. Agić, Gazija i šehid mula Jakup-efendija Kardović, *Sandžak*, br. 174, Novi Pazar, 1. decembar 2013, 25-26.

¹³⁶ M. Živković, *Aćif Hadžiahmetović Bljuta: prilozi za biografiju 1919–1941*, 91.

¹³⁷ M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine*, 258, nap. 44.

¹³⁸ Kudrić Krsto, zemljoradnik iz Batnjika, zaklan je u Milatkoviću 16. novembra od „muslimanske i arnautske bande“; Matović Mato, zemljoradnik iz Deževe, izgorio je 17. novembra u svojoj kući „koju je zapalila muslimansko-arnautska banda“ – M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve*, 42-43.

¹³⁹ M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine*, 258.

¹⁴⁰ M. Živković, *Aćif Hadžiahmetović Bljuta: prilozi za biografiju 1919–1941*, 92.

¹⁴¹ Po selima je ubijeno 22 Bošnjaka – sedam žena, jedno dijete i 14 muškaraca – vidi: M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve*, 45.

bio pun izbjeglica.¹⁴² Četnici su, „računajući da će na taj način dobiti pomoć ovog svetitelja”, govorili: „Ako napad uspe, Novi Pazar ćemo nazvati Novi Arandelovac”. Sa sobom su vodili i volove, nadajući se bogatom plijenu: „ima svašta u Pazaru”.¹⁴³ I ovaj napad je odbijen.¹⁴⁴ Milutin Živković navodi da su gubici u ljudstvu na strani četnika iznosili 42 boraca, a 26 u odbrani grada, dok je na obje strane bili 45 povrijeđenih. Četnici su 25 uhvaćenih muslimana sproveli u Rašku, odakle su ih, na pritisak novopazarskih Srba vratili u Novi Pazar. Manji sukobi su nastavljeni i nakon 21. novembra.

Vijesti da četnici, i pored dva neuspjeha, planiraju novi napad na grad, izazvale su nove strahove i zebnje. Srbi su iz Novog Pazara, zabrinuti za svoju sudbinu, upućivali poruke četnicima u Raški da više ne napadaju grad. Apel da se ne napada Novi Pazar krajem novembra potpisalo je 227 Srba.¹⁴⁵ Ovakvi pozivi su bili bez rezultata. Treći, posljednji četnički napad na Novi Pazar, koji je predvodio Mašan Đurović, izvršen je 4. decembra.¹⁴⁶ U njemu su, u početku, učestvovali i Nijemci koje su četnici u Raški prethodno uvjeili da grad drže komunisti.¹⁴⁷ Nijemci su ubrzo saznali da u gradu nema komunista, pa su

¹⁴² M. Živković *Etnički sukobi na prostoru Novog Pazara i Raške u jesen 1941. godine*, 79; Isti, *Nekoliko dokumenata o stradanju Srba u Novom Pazaru kao posledici etničkih sukoba krajem 1941. godine*, 152.

¹⁴³ D. Pešić, *Studenički srez u NOR-u i revoluciji*, Beograd 1977, 146.

¹⁴⁴ Anonimni savremenik opisuje napad na Novi Pazar: „Danas izjutra oko šest časova čula se je detonacija bombe – eksploziva, kao znak za napad. Na taj znak nastao je alarm u varoši i sve je izletelo iz kuća - ko sekiru ko nož. Napad je bio žešći. Oko sedam časova je naročito bio žestok. Srbi su se povukli vrlo brzo. Borba je bila vrlo žestoka. Trajala je do dvanaest i trideset do podne. Pazar je bio u kritičnoj situaciji. Stvar je izveo na spas Pazarac slavni Džemail Koničanin (jedan od vođa muslimanske milicije – prim. S. B), koji se slučajno bio desio sa svojim društvom kod sela Hrvatska. Otuda kada je čuo napad na Pazar, privukao se napadačima i udario im s leđa i užasno ih potukao. Tada su oni udarili u bijeg. Ostavili su veliki broj mrtvih. Zarobljen im je jedan luksuzni automobil sa dva sanduka bombi „tromblonskih”. Rezultat s naše strane je sedam mrtvih, a oko petnaest ranjenih” – nav. prema: I. Šušević, *Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine*, 234.

¹⁴⁵ Srbi su se obratili četničkom vojvodi Mašana Đuroviću: „Kako bi se sprečile dalje patnje i stradanja Srba ovoga kraja, molimo Vas i kumimo da svaku dalju borbu sa braniteljima Novog Pazara obustavite i zamenite mirnim razgovorima i pregovorima kako bi se došlo do mirnog stanja... a preko toga i spasa celokupnog ovdašnjeg življa“ - vidi: M. Živković, *Nekoliko dokumenata o stradanju Srba u Novom Pazaru kao posledici etničkih sukoba krajem 1941. godine*, 153; Isti, *Etnički sukobi na prostoru Novog Pazara i Raške u jesen 1941. godine*, 80.

¹⁴⁶ M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. II, 269-330.

¹⁴⁷ Savremenik Omer ef. Koničanin piše da su prethodno, nad gradom letjela četiri njemačka aviona - „štuke” s namjerom da ga bombarduju: „Građani su se uplašili pa su na tvrđavi u gradu i kod gradske bolnice na Hadžetu istakli velike nemačke zastave sa kukastim krstom, da bi piloti sa aviona primetili i odustali od bombardovanja. Pošto su ova 4 aviona nekoliko puta preletali sva brda oko Novog Pazara i uverila se da nema nikakve vojske, vratila su se natrag, pa je iz Kraljeva ili Raške nemačka komanda stupila u vezu sa Krajskomandom u K. Mitrovici, koja im je odgovorila da u Novom Pazaru nema komunista i da su to mirni građani. Pošto su se ova 4 aviona udaljila, četnici sa nemačkim vojnicima došli su u Postenje, ali Arnauti čuvari kod Petrove crkve

odustali od daljeg napada. U najkritičnijem vremenu za Novi Pazar, u noći četničkog napada, između 4. i 5. decembra, grupe naoružanih Bošnjaka krstarile su ulicama grada i sprječavale moguće, osvetničko ubijanje lokalnih Srba. Osman Mustafić s braćom i Mustafa Alivodić sa sinovima, štitili su cijelu ulicu u kojoj su živjeli samo Srbi.¹⁴⁸ Svaka njihova kuća u ovoj ulici „imala po jednog ili više muslimana kao zaštitnika. Ta činjenica je, praktično, mnogo pomogla Srbima u ovoj ulici, koja je, zbog svog sastava, bila stalno meta Arnautima i grupama pljačkaša iz grada i okoline”.¹⁴⁹ Ovakvih i sličnih primjera spašavanja Srba „bilo je dosta po celom Deževskom srezu”.¹⁵⁰

Povratak njemačkih jedinica spriječio je dalje obračune.¹⁵¹ U Novi Pazar ušao je 7. decembra 2. bataljon 113. njemačke pješadijske divizije. Priređen mu je svečan doček.¹⁵² Među okupljenima je bilo bošnjačkog i srpskog stanovništva, „uglavnom žena i dece, koji su oduševljeno pozdravljali nemačke vojnike, videvši u njima zaštitnike od daljih patnji i stradanja“. Prva odluka njemačkih vlasti bila je da albanske snage napuste grad.¹⁵³ U jednom četničkom

primetili su ih i osuli paljbu na njih. Tad su nemački vojnici osuli iz teškog mitraljeza na njih, a posebno su gađali u grad iz protivavionskog topa i bacili nekoliko metaka malog kalibra tako da od njih nije niko poginuo. U ovako otvorenoj borbi Džemail Koničanin sa svojim drugovima prebacio se je preko imanja Blagoja Bojanića na Podbijelje i odatle svojom mašinkom ranio konja nemačkog komandanta, koji je naredio da se svi vrate i vratili se u Rašku i tad pribavili gore navedeni izveštaj od Krajskomande” – prema: Rukopis Omera Koničanina, Istorijski arhiv „Ras” u Novom Pazaru.

¹⁴⁸ M. Ćuković, *Sandžak*, 177.

¹⁴⁹ Ulica Relje Krilatice je, naglašava M. Radović, „nastanjena samo Srbima, dala najmanje žrtava terora od svih ostalih ulica u gradu, koje su bile znatno manje naseljene Srbima. Objasnjenje leži u dobroj volji, spremnosti i naporima dobrog broja muslimana da je sačuvaju. Ovi naponi su urodili plodom” - cit. prema: M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. II, 330-331.

¹⁵⁰ M. Ćuković, *Sandžak*, 68-69, 177. Slobodan Milošević, nekadašnji predsjednik Srbije i Savezne Republike Jugoslavije, govori 2001. da su novopazarski muslimani „za vreme rata svoje komšije Srbe oblačili u dimije i žensku odeću i sakrivali ih po svojim kućama i mnoge tako spasili. To naši Srbi ne smiju nikada da zaborave” – prema: *Glas javnosti*, Beograd, 22. juli 2001.

¹⁵¹ Opšir. S. Bandžović, *Novi Pazar u NOR-u (1941-1944)*, diplomski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1985; Isti, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar 1993, 69-70. Miodrag Radović piše kako je od sredine jula do 7. decembra 1941, u međusobnim borbama i obračunima poginulo i ubijeno 705 ljudi, „od toga Srba 409 i Muslimana 215. Podaci nisu obuhvatili poginule Albance sa Kosmeta i Muslimane sa područja susednih srezova” – prema: M. Radović, *KPJ i NOP u Novom Pazaru za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu*, 305.

¹⁵² Anonimni bošnjački savremenik piše: „Opet dođoše u mnogo većoj sili nego prvi put – kao su osvojili tj. zauzeli Novi Pazar u mjesecu aprilu. Sada su bili zaista očekivani kao spasitelji i sunce sreće je blistalo na svačijem licu. Nestaje zabrinutosti i straha od ponovnih napada i dosadnog terorizma, od strane Arnauta koji su pokazali svu svoju sirovost i neotesanost ostavivši vrlo bljutavih uspomena i kod samih naših muslimana, ipak smo im zahvalni“ – prema: I. Šušević, *Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine*, 235-236.

¹⁵³ M. Živković, *Nekoliko dokumenata o stradanju Srba u Novom Pazaru kao posledici etničkih sukoba krajem 1941. godine*, 151. Oko 140 srpskih porodica i 30 pojedinaca, ubrzo je, piše M.

izvještaju stajalo je da se Novim Pazarom „vijori srpska zastava“ i da njemačke vlasti sve rade u dogovoru s Milanom Nedićem u Beogradu i legaliziranim četničkim jedinicama.¹⁵⁴ Nijemci su 10. decembra organizirali sastanak s predstavnicima novopazarskih Srba i sreskim vlastima, na kome su zatražili smirivanje situacije. Kako su sukobi u Deževskom i Raškom srezu poremetili eksploataciju rude u Trepči oni su ukazali da neće prezati od drastičnih mjera da bi zaštitili neophodne sirovine. Ove prijetnje su imale osnovu ako se ima u vidu njemačke procjene da četnici pripremaju novi napad na Novi Pazar, ako dođe do ponovnog povlačenja njemačkih snaga iz grada. Do novog napada ipak nije došlo.¹⁵⁵ Novi Pazar i njegovo stanovništvo su mogli normalnije živjeti.¹⁵⁶ Rezultati sukoba u Deževskom srezu, od juna do kraja decembra 1941. približno su sljedeći: ubijeno je 447 osoba, od toga 287 Srba, 136 Bošnjaka i 144 Albanca, dok je poginulo kao žrtve terora: 115 Srba i 61 Bošnjak. Spaljene su 2.792 kuće (2.016 srpskih i 776 bošnjačkih). Ovdje nisu uračunate i mnoge druge zgrade koje je progutao požar. Izgorjelo je, između ostalog, šest osnovnih škola, šest opštinskih zgrada i četiri zgrade žandarmerijskih stanica.¹⁵⁷ Može se uzeti kao pravilo, napisao je 1960. Miodrag Radović, da je „ogromna većina Srba u gradu sačuvana u vreme najkrvavijeg obračuna samo zahvaljujući činjenici što je, i pored objektivnih teškoća, koje su izvirale iz konkretne situacije, raspoloženje većine Muslimana bila za to. I ne samo raspoloženje, već

Živković, napustilo Novi Pazar. Većina njih kretala se prema Raški. Srbi iz Deževskog sreza nisu imali status „izbeglica“, jer su došli s teritorije koja je bila u sastavu Nedićeve Srbije, te su uskraćeni za pomoć koju su iz Beograda dobijale druge izbjeglice.

¹⁵⁴ M. Živković, *Sandžak 1941-1943*, 259.

¹⁵⁵ M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine*, 259.

¹⁵⁶ Zbog velikog broja izbjeglica 24. aprila 1942. u Kosovskoj Mitrovici je održan sastanak albansko-srpskih predstavnika pod njemačkim pokroviteljstvom. Dogovoreno je da se omogući povratak svih izbjeglica i da im se garantira bezbjednost. Dan kasnije održan je, bez prisustva njemačkih predstavnika, novi sastanak u Raški. Na ovom sastanku su bili i Mašan Đurović, komandant četničkog suhoplaninskog odreda, kao i Ahmet Daga, načelnik Deževskog sreza. Donijete su odluke da se sve izbjeglice mogu slobodno vratiti u svoja mjesta, osim u slučajevima kada se radilo o krvnoj osveti ili o zavadi s „licima albanske nacionalnosti i muslimanima“. Zadatak vlasti u Raškoj bio je da organiziraju povratak izbjeglica. Načelnik Studeničkog sreza je 11. maja izdao proglas u kome se pozivaju svi izbjegli iz Novog Pazara i okoline da se odmah vrate u svoje domove – vidi: J. Simijanović, *Izbeglice sa Kosova i Metohije u Raškoj u Drugom svetskom ratu*, *Baština*, sv. 31, Leposavić 2011, 240-241.

¹⁵⁷ Upor. M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve*, 54; M. Živković, *Etnički sukobi na prostoru Novog Pazara i Raške u jesen 1941. godine*, 82. U teškim životnim uslovima u Sandžaku se razvijao još od 1941. šverc: „od malverzacija sa monopolskim artiklima i hranom, preko krijumčarenja oružja, tekstila, benzina alkohola“. Crnom berzom su se bavili gotovo svi: „starosedeoći – hrišćani i muslimani, izbeglice, državni službenici, carnici, graničari, četnici, partizani, nemački, italijanski i bugarski vojnici“ – prema: M. Živković, „Štuka“ - Black Market on the Territory of Stari Ras During the Occupation of Serbia in World War II, *Tokovi istorije*, br. 3, Beograd 2019, 125.

i aktivnost većeg broja Muslimana u praktičnim merama i akcijama da se Srbi spasu“.¹⁵⁸ Primjeri solidarnosti sa Srbima bilo je i u Štavičkom srezu.¹⁵⁹

Početkom decembra 1941. iz Sjenice se italijanski garnizon povukao u Prijepolje. Pri povlačenju komandant okupacione komande u Sjenici povjerio je vlast četvoročlanom odboru – sastavljenom od uglednih građana - Bošnjaka i Srba, obrazovanom u septembru mjesecu (H. Zvizdić, H. Kugić, R. Karamarković, S. Živanović). Ovaj odbor se uglavnom, navodi Mirko Ćuković, oslanjao na muslimansku miliciju, čije je ljudstvo boravilo i radilo kod svojih domova, a stupalo u oružane akcije po potrebi. Komandant ove milicije za sjenički srez bio je Ćamil Prašović. U samoj Sjenici formirana je jedinstvena milicija od 50 ljudi, Bošnjaka i Srba. Njen komandant je bio Ibro Saračević. Nije bila uniformirana, njeni pripadnici su na rukama nosili italijanske trake. Bila je dužna da se suprotstavi svakoj političkoj ili oružanoj aktivnosti koja bi bila uperena protiv Italijana ili upravnog odbora u gradu.¹⁶⁰ U prvoj polovini decembra 1941. partizanske snage Srpsko-sandžačkog odreda, pripremale su se da uđu u Sjenicu. Naređenje Vrhovnog štaba je bilo da se pokuša s ulaskom bez borbe, ili da se grad blokira i krene s rušenjem komunikacija. Nije se htjelo izazvati dodatno zatezanje odnosa s lokalnim stanovništvom.¹⁶¹ Naređenje Vrhovnog štaba bilo je da se, radi zaštite slobodne teritorije od napada, spriječi ulazak italijanskih i njemačkih snaga iz Prijepolja i Novog Pazara, ili upad

¹⁵⁸ M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. II, 328-329. Hajro Hajrović, zemljoradnik iz Vržogrnca, znajući za planirane akcije albanskih grupa, obavještavao je srpske seljake iz Postenja da bježe iz svojih kuća. Selo je bilo spaljeno, ali su se seljaci blagovremeno izvukli: „Da nismo poslušali Hajra, izgoreli bi kao miševi zajedno sa kućama”, govorili su seljaci iz Postenja. Momir Rašković i Tanasko Stanić isticali su da je Ramo Mujović bio „jedan od najvećih zaštitnika Srba. On je bio naša uteha za sve vreme okupacije, a naročito onda kada je nama bilo najteže”.

¹⁵⁹ Rašid Ahmetović i Smail Mujović iz sela Đerekari, s prijateljima na Pešteri, čuvali su Srbe iz suhodolske opštine. Halil Mujović je s grupom istomišljenika štitio srpsko stanovništvo iz sela Gučevića, Šaronja i Jarebica. Po svojim kućama su sklanjali srpsku djecu i djevojke. Demir Ujkanović iz Morana s braćom Mujović iz Potreba spasio je sigurne smrti, uz pomoć rođaka, 60 ljudi iz sela Morana i Slatine. U svojoj kući povremeno je držao na desetine ljudi, žena i djece. Tako su radili i mula Rušo Dreković iz Vesnića, Hamzagići u Štavicima, Agovići iz Tutina, Meho Mehmedbašić iz Mojstira - detaljnije: M. Ćuković, *Sandžak*, 68-69. Ramiz Crnišanin piše: „Hamzagići, Elmaz Agović, Iljaz Kurtović, Mula Mahit, Ramo Crnišanin, Ismetbeg i Sulejmanbeg Rasovac, Rasim Hasanbegović, Tahir Škrijelj i drugi su često, rizikujući slobodu i život pomagali svojim sugrađanima druge vjere i nacionalnosti u najtežim danima - vidi: R. Crnišanin, Istorija se može falsifikovati, ali se ne može promijeniti, *Danas*, Beograd, 11. juli 2013, <https://www.danas.rs/drustvo/istorija-se-moze-falsifikovati-ali-se-ne-moze-promijeniti/komentari>.

¹⁶⁰ U srpskim selima pojedinci su pokušavali da stvore četničke jedinice. Zapadno i sjeverozapadno od Sjenice na tome je radio Slobodan Kiković. Na teritoriji srpskih sela od Štavlja prema Deževskom i Štavičkom srezu i prema Goliji četnici Mašana Đurovića i kapetana Radomira Cvetića nastojali su da formiraju nove četničke formacije. Osim njih, u Štavlju je na tome radio i pop Selimir Popović.

¹⁶¹ M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine*, 268.

nedićevsko-četničkih formacija, kao i da se organizira politički rad među stanovništvom.

Sjenica je na komunikaciji Novi Pazar- Prijepolje bila najkraća veza između italijanskih snaga u Prijepolju i njemačkih u Novom Pazaru. Odbor iz Sjenice je polovinom decembra poslao poruku „partizanskom štabu“ u Lopiže da partizanske snage napuste teritoriju u sjeničkom kraju, da ni Bošnjaci ni Srbi nisu željeli da ih italijanska i njemačka strana okrivljuje za saradnju s partizanima, da se zbog toga vrše represalije nad stanovništvom. Partizanski predstavnici, predvođeni Mirkom Čukovićem, u Sjenici su 17. decembra vodili su pregovore, u zgradi opštinske vlasti, s Odborom u pokušaju da im se grad preda. Na pitanje koje je postavljeno šestočlanoj partizanskoj delegaciji da li se može garantirati da njemačko-italijanske snage neće više odatle potisnuti partizane, ona je dala odgovor da se takve garancije ne mogu dati, da u ratu „ne može biti samo nastupanje bez odstupanja i privremenog gubljenja pojedinih delova teritorije“. Prisutni sjenički predstavnici su ukazali da se Italijani s tenkovima nalaze pola sata od grada, a da su Nijemci, također s tenkovima, u Dugoj Poljani, da se partizani ne mogu održati u Sjenici, a „mi nećemo da naš živalj strada“ (Hasan Zvizdić). Ovakve stavove je podržala i većina predstavnika Srba. Sjenički prvaci su istakli da neće napadati partizane, ali su zamolili da se oni povuku od Sjenice. Upozorili su da se pod oružjem nalazi 5.000 ljudi u Kladnici, Raždaginji, Dolićima i drugim selima koji se mogu brzo okupiti, da će se suprotstaviti svakom pokušaju partizana da uđu u Sjenicu, te da neće dozvoliti ni četnicima ulazak u grad. Dok su pregovori trajali, iz partizanske delegacije (Mirko Čuković) je poslata tajna poruka partizanima da odmah uđu grad. Kuriri koji su nosili poruku nisu se najbolje razumijeli s komandom i ona nije blagovremeno reagirala. Hasan Zvizdić je nakon pregovora partizansku delegaciju ispratio iz Sjenice do Uvca. Pri rastanku ponovno je apelirao na nju da partizani ne napadaju grad, već da napuste teritoriju Sreza. Desetak dana ranije on je pozvao Bošnjake iz okoline Sjenice da pomognu odbranu grada ako to bude potrebno. U peštarskim selima iskupilo se oko 500-600 naoružanih boraca, predvođenih grupom Džemaila Koničanina iz Štavičkog sreza.

Partizani su ipak odlučili, procjenjujući da Sjenica imali slabu odbranu, da napadnu ovaj grad. Milutin Živković piše da pouzdano nije mogao utvrditi „od koga je došla ova odluka, mada se iz nekih dokumenata nastalih nakon ove akcije može naslutiti da je inicijativa potekla od delegata Vrhovnog štaba pri Srpsko-sandžačkom odredu, Milovana Đilasa“. Plan napada je, bez konsultiranja Vrhovnog štaba, izrađen na sastanku komandanata i političkih komesara bataljona, kojim su rukovodili Petar Stambolić, član Glavnog štaba za Srbiju i Vladimir Knežević Volođa. U napadu 22. decembra, na temperaturi od -20 i nanosima snijega od jednog metra, učestvovala su tri bataljona: kombinirani Sandžačko-moravički, Takovski i Beogradski, jačine 350 boraca. Čim se čula prva puščana vatra oko Sjenice, iz okolnih sela pohitala su u pravcu grada, koji je već jednim dijelom bio u rukama partizana, grupe naoružanih ljudi. Partizanski napad na Sjenicu je bio specifičan, navodi Milutin

Živković, jer su grad branile „udružene snage muslimana i Srba“. Partizani su bili prisiljeni na povlačenje. Beogradski bataljon se povlačio preko Uvca prema Babinjači. Napade pripadnika muslimanske milicije, pod komandom Sulejmana Pačariza, na ovaj bataljon ometali su četnici Slobodana Kikovića s Babinjače.¹⁶² Poslije neuspjelog napada na Sjenicu, partizanske jedinice koje su učestvovala u njemu, povukle su u pravcu Nove Varoši. Prilikom napada na Sjenicu partizanske snage su imale 52 poginula, 22 ranjena i 18 zarobljenih.¹⁶³ Branitelji su imali oko 30 mrtvih i 60 ranjenih. Neposredno nakon napada, po odobrenju H. Zvizdića, u Sjenicu je došla jedna četa Srba iz okolnih srpskih sela da bi spriječila eventualno nasilje nad Srbima.¹⁶⁴

Kroz Novi Pazar krajem decembra 1941. prolazi oko 420 porodica muhadžira iz istočne Bosne, bježeći ispred četnika u pravcu Kosovske Mitrovice.¹⁶⁵ Od tih 2.600 muhadžira, među kojima je bilo dosta oboljelih od pjegavog tifusa, u gradu je ostalo 20 porodica, a s njima i pjegavi tifus. Ka Pljevljima su, preko Čajniča, u decembru 1941. bježali Bošnjaci iz Rogatice i Goražda. U Pljevlja je 8. decembra 1941. stigla kolona od nekoliko stotina lica. Bili su smješteni po džamijama i bošnjačkim domovima. Vakuf u Pljevljima je organizirao odbor za prijem, smještaj i ishranu muhadžira. Među njima je vladala epidemija tifusa. Zbog kontakta s njima, dio pljevaljskog odbora je također obolio, pa su tri njegovih članova (Bećir Čatović, Vehbija Rizamulić i Hajro Avdić), umrla.¹⁶⁶ Lokalno pravoslavno stanovništvo je muhadžire iz

¹⁶² Petko Radaković piše da su Sulejman Pačariz i Hasan Zvizdić bili „glavni organizatori mučkog napada na partizanske snage“ u Sjenici decembra 1941. – vidi: P. Radaković, *Muslimanska milicija u službi okupatora*, 662.

¹⁶³ Zbog napada na Sjenicu bez odobrenja, piše Mirko Ćuković, Vrhovni štab je oštro reagirao. Tito je 28. decembra, u pismu delegatu Vrhovnog štaba Milovanu Đilasu pri Srpsko-sandžačkom odredu, osudio napad na Sjenicu kao politički nepravilan i vojnički slabo pripremljen, konstatirajući da je rezultat napada bilo samo zaoštavanje odnosa s muslimanima i gubitak većeg broja boraca. Đilas je, piše Milutin Živković, bio ozlojeđen ocjenom da je on glavni krivac. Žalio se Titu što ga osuđuje bez prethodne istrage, optužujući Vrhovni štab koji je naredio da se partizanske snage zadrže tako dugo na prostoru gdje je većina stanovništva imala prema njima neprijateljski stav – vidi: M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine*, 270.

¹⁶⁴ M. Živković, *Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine*, 269.

¹⁶⁵ Šemso Tucaković piše: „Udaljeni od glavnih komunikacija, odsječeni od svijeta, u nerazvijenom kraju Sandžaka i istočne Bosne, Muslimani su zapravo bili predati na milost i nemilost neprijatelja koji je bio odlučan da „jednom zauvek reši muslimansko pitanje“ u Jugoslaviji. Četnicima je naruku išlo i odsustvo bilo kakve organizacije u samom muslimanskom narodu, koji bi nosiocima politike genocida pružila otpor. Stare muslimanske građanske stranke su se nakon okupacije zemlje uglavnom rasturile, poput vladajućih struktura u Kraljevini, za koje su bile čvrsto vezane. Stoga su Muslimani najnespremniji dočekali okupaciju, predavši se bez odgovarajuće organizacije na milost i nemilost drugim akterima istorijske scene“ – prema: Š. Tucaković, Četnički zločini na Drini, feljton, *Oslobođenje*, Sarajevo, 28. avgust 1991.

¹⁶⁶ N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka u devetnaestom i dvadesetom stoljeću*, Zagreb 1998, 121-122.

Istočne Bosne nazivalo „ustašama”, kao i one domaće Bošnjake koji su im pomagali.¹⁶⁷ Nakon višednevnog boravka u ovom gradu, put je većinu muhadžira vodio u Prijepolje i dalje prema Sjenici. Put od Prijepolja do Sjenice trajao je dva dana neprekidnog pješaćenja, uz malo odmora i spavanja u usputnim selima. Sjenica je 11. januara 1942. velikodušno dočekala ove muhadžire, kao i one pristigle iz pribojskog kraja. Veliku brigu za njih su pokazali Hasan-aga Zvizdić i drugi sjenički prvaci i domaćini.¹⁶⁸ Muhadžiri su raspoređivani po pešterskim selima: Čitluku, Rasnom, Cetanovićima, Točilovu i drugim. U Točilovu su mještanke donosile muhadžirima nužne stvari za njihov prihvat i smještaj. Svaki član muhadžirske porodice dobio je određenu količinu žita.¹⁶⁹ Dio muhadžira smještaj je po „čičoj zimi” našao u selu Kladnici. One su bile prihvaćene i raspoređene po „domaćinstvima, grupno ili pojedinačno, a prema mogućnostima ljudi koji su ih primali. Ova domaćinstva, ostala su u Kladnici sve do oslobođenja njihovih krajeva”.¹⁷⁰ Muhadžiri su bili smješteni i u Sjenici, u osnovnoj školi, po pojedinim javnim i privatnim zgradama.¹⁷¹ Tu su neki proveli dva mjeseca. Odatle su, preko Duge Poljane i Novog Pazara, došli u Kosovsku Mitrovicu. Sarajevska štampa je pisala o dobrodošlici na koju su naišli bosanski muhadžiri na Kosovu, da su Albanci sakupljali novčane priloge.¹⁷² Tokom aprila 1942, uz pomoć njemačke komande, otpremljeni su vozom u Zemun, kao prolaznu stanicu, do odredišta - Sarajeva.¹⁷³ Iz drugih, graničnih dijelova Sandžaka, hrlile su nove izbjeglice ka Bosni, istim putem kojim su 1914. prolazile sandžačke izbjeglice.¹⁷⁴ Kraj rata je bio još daleko.

¹⁶⁷ H. Čengić, *O genocidu nad Bošnjacima (muslimanima) u zapadnom dijelu Sandžaka 1943. godine*, 51-52.

¹⁶⁸ E. Plevljaković, *Drinski krug*, Sarajevo 1999, 51.

¹⁶⁹ Oni muhadžiri iz pribojskog kraja koji su, pak, krenuli prema Sarajevu, mahom su stradali kod Rogatice - nav. prema R. Kurtanović, *Brnjica otrgnuta od zaborava*, Sarajevo 2004, 122-123.

¹⁷⁰ J. Vučković, Kazivanje Muharema Zornića o događajima i ljudskim žrtvama u opštini Kladnica u Drugom svetskom ratu, *Zbornik Sjenice*, br. 15-16, Sjenica 2004-2005, 280.

¹⁷¹ S. Čukanović piše da su brojne izbjeglice u Sjenici provele cijeli rat. Neki su se Sjeniđaci i oženili Bosankama, dok su, pak, neki muhadžiri tu „našli svoj dom i zasnovali svoje porodice“.

¹⁷² *Sarajevski novi list*, Sarajevo, 6. mart 1942.

¹⁷³ E. Plevljaković, *Drinski krug*, 54; Ovaj autor o tome piše: „Zahvaljujući vojnoj pratnji putovanje kroz Srbiju prošlo je bez teškoća. Istina, na pojedinim stanicama Srbijanci su nam se obraćali psovkama i uvredama, kao da smo mi njima nanijeli neko zlo, a ne obratno. Dolazak u Zemun ispunio nas je srećom i nadom da ćemo ubrzo biti među svojima... Međutim, naš vlak nema prioritet i putovanje do Slavenskog Broda traje skoro dva dana. Ipak, bili smo sretni što nismo morali boraviti u karantinu od dvije do tri sedmice, kao jedan raniji transport muhadžira”; upor. upor. M. Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, 351-352.

¹⁷⁴ U izvještaju Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, upućenog polovinom maja 1942. CK KPJ, stoji da u bjelopoljskom srezu ima nekih teritorija koje kontrolišu „muslimanske vojne jedinice“ gdje „ne dozvoljavaju pristup ni jednom četniku, a kažu da ne bi pustili ni partizane...“

Četničke akcije u Sandžaku nisu prestale. Formalna saradnja s Bošnjacima odgovarala je, s druge strane, Draži Mihailoviću kao članu izbjegličke kraljevske vlade, da se pred zapadnim saveznicima „iskupi za njihovog pogrom.“¹⁷⁵ Masovni četnički pokolji Bošnjaka u istočnoj Bosni i Sandžaku prvih mjeseci 1943. pokazali su svu težinu položaja Bošnjaka.¹⁷⁶ Njihovi gubici bi bili još veći da mnogi nisu izbjegli prema drugim mjestima. Ka Sarajevu je „potekla rijeka sirotinje koja je bježala ispred četničkog noža gola i bosa. Svu njihovu imovinu, sve što se moglo ponijeti, oteli su oni koji su prvi stigli“.¹⁷⁷

Muslimanske vođe iz Komarana u nekoliko mahova su pisali našim štabovima da nemaju nikakvih neprijateljskih namjera prema partizanima, a da daju besu dok i jedan njihov čovjek traje neće dozvoliti da četnička noga prekorači njihovu teritoriju. U srezu bjelopoljskom ne samo da nije došlo do sporazuma između četnika i muslimanske reakcije, nego je između njih sada nastala velika zategnutost. Razlog tome je što je u ruke Muslimana palo jedno četničko pismo u kome oni do detalja razrađuju plan za uništenje Muslimana između Novog Pazara, Sjenice i Bijelog Polja... Muslimani iz Sjenice poručili su nam da nemaju ništa protiv što ćemo mi partizani ući u Sjenicu, ali nas oni neće u borbi protiv Nijemaca pomagati, dok bi se protiv četnika borili zajedno sa nama... Delegacija NOB-a iz Nove Varoši odlazila je na dogovore sa rukovodstvom muslimanske milicije u Sjenici“ – prema: M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, 222-223.

¹⁷⁵ Mihailović je, piše B. Petranović, „morao demantovati da vodi politiku fizičkog uništavanja Muslimana u Bosni i Sandžaku, ili da planira njihovu deportaciju u Tursku“. Njegova diferencirana politika uticala je da se prema „Muslimanima različito postupi, uz zadržavanje nepoverenja i osvetničkih strasti u osnovi, tolerisanjem „čišćenja“ s jedne strane, a s druge prihvatanjem malobrojnih Muslimana koji su se izjašnjavali za Srbe ili ljude jugoslovenske orijentacije. Presudan uticaj na ovaj dupli kolosek i kolebanja Mihailovića sve više je vršio položaj Turske u okviru savezničke strategije i zahtevi Vlade da ne izaziva međunarodne zaplete. Opšta politička orijentacija Mihailovića nije vodila napuštanju lokalnih i regionalnih uzvratnih akcija protiv Muslimana“. Krajem decembra 1942. Pavle Đurišić je s limsko-sandžackim četničkim odredima sproveo „gaženje“ i paljevinu muslimanskih sela u bjelopoljskom srezu. Četnički major Zaharije Ostojić bio je izričit da se „pitanje mora rešiti na razne načine u raznim krajevima: „Sandžaklije se moraju klati, jer ako mi nećemo njih, oni će pokušati nas, dok ih još štiti okupator“ – prema: B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 385-386.

¹⁷⁶ Govoreći o četničkim zločinima u Sandžaku Milovan Đilas ističe: „Što se tiče četničkih pokolja u Sandžaku, mislim na Bihor i te krajeve, Muslimani nisu od početka ustanka krenuli protiv nas partizana. Bili su okupljeni oko svojih vođa i Talijana, ali nisu vršili masakre. Prema tome, četnički masakri u Sandžaku se ne mogu smatrati osvetom, nego su posledica jedne naopake ideologije... namerna i planska akcija, što se vidi i iz dokumenata koji su objavljeni, a u kojima Pavle Đurišić izvještava Dražu Mihailovića koliko je ubio ljudi i zapalio muslimanskih sela“ - cit. prema: *Sandžak*, br. 28, Novi Pazar, 1-15. septembar 1993.

¹⁷⁷ Š. Tucaković, Četnički zločini na Drini, feljton, *Oslobođenje*, Sarajevo, 18. septembar 1991. Dane Olbina partizan, pisao je aprilskih dana 1943. o selima istočne Bosne koje je vidio: „Narod u ovim muslimanskim selima, kroz koja smo danas prošli (9. april - prim. S. B) veoma bijedno izgleda. Žene i djeca su u pocijepanim haljinama, vide im se gola leđa i ramena, lica su im ispijena i blijeda. Četnici i Italijani su ih opljačkali i vršili nad njima i druga nasilja. I sada u razgovoru s nama, dok nam o tome pričaju, plašljivo gledaju oko sebe, kao da su se četnici sakrili u zidove kuća, pa se boje da možda ne bi čuli ono što nam pričaju. „Ama, nema se „zahire“, ali bi sve „insan“ halalio, i golotinju, i glad, ali strah to se ne može nikako. Živjeti vječito u strahu, to ubija naročito zimi, kada se hladnoće i snijeg. Ne smiješ ložiti vatru, a po snijegu ne smiješ ići,

Preko 900 bošnjačkih porodica iz Bihora, s oko 4.000 članova, bježalo je prema tuđinskoj teritoriji i Kosovu. Na njihovom putu nalazila su se srpska sela na Pešteri, koja su, da ne bi došlo do osvete, čuvali komandanti „muslimanske milicije”, ne dozvoljavajući da se u njih ulazi. Iljaz Kurtović, jedan od njih, štitio je tako selo Suhi Do.¹⁷⁸

Rat je vrijeme u kome historija „zakoračuje u svakodnevicu života ljudi i svojom nasilnom prirodom je menja i razara“ (Lj. Dimić). I za nemoralna ubistva ili postupke potrebni su svijest i razum.¹⁷⁹ I u ratnim vremenima, u ličnom i u životu društva, postoje momenti kada se pruža otpor, „kako se ne bi živelo na užtrb dostojanstva“ (Zlatko Paković). Saosjećanje s patnjama drugih ljudi i osuda onih koji te patnje uzrokuju, bez obzira na nacionalnu pripadnost etička je obaveza.¹⁸⁰ Otkrivanjem i dokumentiranjem raznih praksi i diskursa kojima se iskazuje protivljenje ratu, i pored niza ograničenja, može se iznova potvrditi da je historija uvijek stvar izbora, iako ne za sve društvene faktore na isti način i u istoj mjeri. Odgovornost mahom ovisi od društvenog položaja.¹⁸¹ Historičari moraju biti senzibilizirani prema svim zajednicama koje su bile žrtve tragičnih historijskih događaja. Oni „obično ne govore moralnim pojmovima, ali svojoj disciplini pokušavaju osigurati univerzalno utemeljenje“. Promišljanje sastavnica prošlosti Drugog svjetskog rata treba se oslanjati i na Wilkinsonov moralni imperativ „povijesti svih skupina koje su u prošlosti bile oštećene ili ušutkane“.¹⁸²

jer ostaju tragovi. Muškinji je lako, oni gore u miliciji, a mi i djeca ostajemo da se mučimo, pa šta nam Allah da“ - nav. prema: D. Olbina, *Ratni dani*, Sarajevo 1972, 142.

¹⁷⁸ Iljaz Kurtović je, sa svojim saborcima, tokom rata štitio Srbe i sprječavao nasilje nad njima. U svojoj kući čuvao je više porodica. U Đerekarima se, skoro u svakoj bošnjačkoj kući, nalazila pod zaštitom po jedna srpska porodica iz Suhog Dola. Više ljudi se u tuđinskom kraju izlagalo rizicima da bi zaštitilo Srbe. Među njima su bili, osim Iljaza Kurtovića i Halil i Emin Mujović iz Čukota, Mula Rašid Ahmetović, Smail Tahirović, Taib Husović, Demir Ujkanović iz Škrijelja, Rušo Dreković iz Ribarića. Zahvaljujući Mula Rašidu Ahmetoviću i Smailu Mujoviću spašeno je 50 Srba iz Suhog Dola. Bilo je takođe i onih koji su, „koristeći težak položaj ljudi, pružali im zaštitu ali samo za pare”; opšir. R. Crnišanin, *Kazivanja Hadži Jonuza Hamzagića*, Novi Pazar 2007, 123-124.

¹⁷⁹ Tokom četničkog napada na bošnjačka sela u Pribojskom srezu Jovan Jelovac, komandant Pljevaljske brigade Mileševskog korpusa, uputio je 10. februara naređenje Baju Pivljaninu, komandantu 4. bataljona Pljevaljske brigade: „Postupajte i dalje prema već izdatom naređenju. Hvatajte i ubijajte sve muslimane, žene i decu... Hvatajte tu gubu i sve ubijajte to je naređenje naših najviših starešina i to moramo izvršavati. Raditi i samo raditi ovih dana to je naša svetinja ovih dana... Radite i držite zasede i ubijajte sve što van dođe do ruke. Sada nastaje čišćenje do kraja“ - prema: M. Radanović, „*Noć osvetljena lomačama sa kojih se dizao plamen do neba...*“, 41.

¹⁸⁰ J. Bakić, Rat etnosećanja, *Politika*, Beograd, 28. avgust 2012.

¹⁸¹ D. MacDonald, *Suživot ili međusobna mržnja?*, 380.

¹⁸² Prema: N. Kisić Kolanović, *Povijest NDH kao predmet istraživanja*, 699. Prostranstva „neoranih ledina i neraskrčenih šikara“ prošlosti XX stoljeća su golema. U historiografski obrađenoj prošlosti, zanjetoj dramatičnim događajima, tektonskim potresima i dugoročnim

Zadatak nauke je stalno otkrivanje zaboravljenih i nepoznatih dijelova prošlosti, preispitivanje prethodnih znanja. Historiografska znanja ostvaruju se na dva nivoa - u naučnoj historiji, jezikom stručnjaka, potom preko publicističkih radova prodiru u javnost.¹⁸³ Prošlost treba sagledavati iz više uglova. Multiperspektivna analiza otvara šire vidike za drugačija promišljanja, pri čemu se rjeđe radi o novim saznanjima, a češće o pomjeranjima akcenta, istraživanjima zanemarenih segmenata prošlosti, drugačijim uglovima promatranja, kao i izmijenjenih društvenih okolnosti.¹⁸⁴ Najvažniji zadatak historičara je”, kaže Tacit, „da ne dozvoli da nijedno veliko djelo ne padne u zaborav, a da zlim riječima i djelima osigura vječno prokletstvo“.

Zaključak

Historija je složen, višedimenzionalan proces „vraćanja na ljude i događaje“ iz prohujalih razdoblja. Definiše se i kao „nauka o ljudima u vremenu“. Ona jeste promjena i u vremenu i prostoru. Za provjerljivost svake teorije nužno je višestrano sagledavanje kako bi se osigurala validnost naučnog metoda. Treba slijediti Spinozinu maksimu da je „istina cjelina“. Oduvijek postoje različite interpretacije, ali je za historičare bitno da imaju osjećaj za složenost života i historije, da budu što nepristrasniji, svjesni različitih tumačenja istih događaja iz prošlosti. Ono što je neophodno za realniji odnos je uključivanje gledišta „drugih“, sučeljavanje različitih naučno zasnovanih gledišta. Potrebe vremena, ideološki uticaji, uz pružanje „naučnih argumenata“ političkim i nacionalnim interesima, odnose nerijetko prevagu nad kritičkim pristupom. Historiji je, kazuju brojni autori, doista nužna mobilnost i sposobnost da istraži veliku teritoriju. Anahronizam i provincijalizam su dva njena „smrtna greha“, oba nastala „usled velikog neznanja kako stvari izgledaju drugde“. Pitanja „zla i dobra, zločina i žrtve, života i smrti, bivstvovanja i ništavila“, stoji u literaturi, metafizička su, a ne ideološka pitanja. Vatra isto gori, kazao je Aristotel, u Grčkoj i Persiji, ali se ideje o dobru i zlu razlikuju od mjesta do mjesta. „Prevladavanje prošlosti“, putem radikalne izmjene slike

promjenama koje čine potpisnici i kršioci međudržavnih sporazuma, uglavnom se ne vide milioni ljudi nošenih ili bacanih posljedicama tih odluka: „Iz te dve perspektive istorija ne može izgledati isto, a osvetljena sudbina „malih“ čini da oni prestaju biti mali“ – prema: G. Miloradović, Pisani tragovi usmene istorije, u: *Mali čovek i velika istorija: istraživanja društvene istorije*, Valjevo 2002, 2.

¹⁸³ Upor. A. Mitrović, *Propitivanje Klio*, Beograd 1996, 162-165; D. Stojanović, Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac, *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009; I. Goldstein, Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih - Ima li građanska historiografija šansi?, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb 2005, 70.

¹⁸⁴ O. Milosavljević, *Savremenici fašizma (1): percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*, Beograd 2010, 8.

historijske zbilje, podrazumijeva „definitivno usaglašavanje“, tj. projekciju prihvatanja rezultata „novog sagledavanja prošlosti“, neideologizirane i lišene pristrasnosti, kao podrazumijevajućeg normativa. Svaki fenomen vezan za Bošnjake u Drugom svjetskom ratu, imajući u vidu kompleksnost prilika i specifičnost pojedinih regiona na južnoslavenskom prostoru treba detaljno ispitivati, pažljivo ocjenjujući njegove društveno-političke i historijske dimenzije. Generalizacije vode u zablude. Ako se iz historije izvlači, prema historičaru Marku Ferrou (Marc Ferro), samo ono što se odnosi na potvrdu teze da je, na primjer, jedna nacija bila ugrožena, da su njeni vjekovni neprijatelji bili i ostali isti, ako se za prelomne historijske tačke uzimaju samo sjećanja na velike nacionalne tragedije, poraze i žrtve - onda ne treba kriviti historiju što se slične tragedije ponavljaju. Prošlost iziskuje racionalne rekonstrukcije, asimetrične slike, obuhvatanje iznijansiranih historijskih pojava u cjelini. Temeljnije analize mogu otvoriti šire vidike za drugačija promišljanja pretodnih zbivanja, pri čemu se ne radi toliko o novim saznanjima, nego više o „pomjerenjima akcenta“, istraživanjima zanemarenih segmenata višeslojne prošlosti, drugačijim uglovima promatranja. Predmet sjećanja nacije u manjoj mjeri ovisi „od njene prošlosti nego od njene sadašnjosti“, koja određuje javno sjećanje. Historija nije egzaktna nauka, po definiciji je „aksiološka, skeptična i kritična“, podložna je raznovrsnim interpretacijama koje počivaju na selekciji činjenica. Ideja o „jednoj istini“ osnova je „autoritarnog mišljenja i totalitarizma“. Svaki autor mora računati na to da će ga „različito čitati“. Nužne su racionalne rekonstrukcije prošlosti, prevazilaženje normiranih, jednodimenzionalnih priča. Primjenom tehnologije detabuiziranja, deideologiziranja, prevazilaženja prećutkivanja kao oblika potiranja prošlosti, skidanjem ideoloških hipoteka i kvalifikativa, kompleksne teme vezane za slojevita iskustva posebno ratne prošlosti i druga „kontroverzna“ zbivanja, mogu se studioznije istraživati. Od velikog je značaja pritom zalaganje protiv bilo kog oblika mržnje, ksenofobije i rasizma. Treba se suprotstavljati zloupotrebama tumačenja historijskih događanja, ostrašćenim predrasudama i kvazihistorijskim analizama u službi dnevno-političkih ciljeva, koje štete međunacionalnim odnosima, vodeći daljem rastu napetosti i distanciranju među narodima.

Summary

History is a complex, multidimensional process of „returning to people and events“ from bygone periods. It is also defined as „the science of people in time“. It is a change in both time and space. For the verifiability of each theory, a multifaceted consideration is necessary to ensure the validity of the scientific method. Spinoza's maxim that „truth is a whole“ should be followed. There have always been different interpretations, but it is important for historians to have a sense of the complexity of life and history, to be as impartial as possible,

aware of different interpretations of the same events from the past. What is necessary for a more realistic relationship is the inclusion of the views of „others“, the confrontation of different scientifically based views. The needs of the time, ideological influences, along with providing „scientific arguments“ to political and national interests, often prevail over a critical approach. History, many authors say, really needs mobility and the ability to explore a large territory. Anachronism and provincialism are two of her „mortal sins“, both caused „by a great ignorance of how things look elsewhere.“ The questions of „evil and good, crime and sacrifice, life and death, being and nothingness“, according to the literature, are metaphysical, not ideological questions. Fire also burns, Aristotle said, in Greece and Persia, but ideas of good and evil vary from place to place. „Overcoming the past“, through a radical change in the image of historical reality, implies „definitive harmonization“, ie. a projection of accepting the results of a „new view of the past“, non-ideologized and devoid of bias, as an implicit norm. Every phenomenon related to Bosniaks in the Second World War, having in mind the complexity of the situation and the specificity of individual regions in the South Slavic area, should be examined in detail, carefully assessing its socio-political and historical dimensions. Generalizations lead to misconceptions. If one extracts from history, according to the historian Marc Ferro, only that which relates to the confirmation of the thesis that, for example, one nation was endangered, that its age-old enemies were and remain the same, if for historical turning points they take only memories of great national tragedies, defeats and casualties - then history should not be blamed for similar tragedies being repeated. The past requires rational reconstructions, asymmetrical images, the inclusion of nuanced historical phenomena as a whole. More thorough analyzes can open wider perspectives for different reflections on previous events, not so much about new knowledge, but more about „shifts of emphasis“, research of neglected segments of the multilayered past, different angles of observation. The object of a nation's memory depends less on „its past than on its present,“ which determines public memory. History is not an exact science, by definition it is „axiological, skeptical and critical“, it is subject to various interpretations based on a selection of facts. The idea of „one truth“ is the basis of „authoritarian thinking and totalitarianism.“ Every author must count on being „read differently“. Rational reconstructions of the past are necessary, overcoming normative, one-dimensional stories. By applying the technology of detabuizing, de-ideologizing, overcoming silence as a form of erasing the past, removing ideological mortgages and qualifications, complex topics related to layered experiences, especially the war past and other „controversial“ events, can be more studiously researched. It is of great importance to advocate against any form of hatred, xenophobia and racism. Abuses of interpretation of historical events, fierce prejudices and quasi-historical analyzes in the service of daily political goals, which harm interethnic relations, should lead to further opposition, leading to further growth of tension and distance between nations.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Aron R, Raymond, *Mir i rat među narodima*, Zagreb 2001.
2. Azizi I, *Aqif Blyta: kolosi i Pazarit të ri*, Prishtinë-Tiranë 2019.
3. Bandžović S, *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941)*, Sarajevo 2010.
4. Bandžović S, *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*, Sarajevo 2014.
5. Bandžović S, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991.
6. Bandžović S, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar 1993.
7. Crnišanić R, *Kazivanja Hadži Jonuza Hamzagića*, Novi Pazar 2007.
8. Crnišanić R, *Tijesna čaršija*, Novi Pazar 1992.
9. Crnovršanić H-Sadiković N, *Sinovi Sandžaka*, Novi Pazar 2015.
10. Crnovršanić H-Sadiković N-Akova R, *Sandžak - zemlja gazija i šehida*, Novi Pazar 2021.
11. Czerwiński M, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, Zagreb 2018.
12. Ćuković M, *Sandžak*, Beograd 1964.
13. Ćulafić V, *Četnička organizacija na terenu sreza Deževskog u toku Drugog svetskog rata*, Novi Sad 2021.
14. Hamović M, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994.
15. Horvat B, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1989.
16. Kuljić T, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002.
17. Latas B, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941-1945)*, Beograd 1999.
18. Marjanović J, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.*, Beograd 1963.
19. Memić M, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003.
20. Milosavljević O, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006.
21. Morača P, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971.
22. Mušović E, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd 1979.
23. *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1969.
24. Petranović B, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
25. Plevljaković E, *Drinski krug*, Sarajevo 1999.
26. Popović N, *Koreni kolaboracionizma*, Beograd 1991.
27. Radanović M, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*, Beograd 2016.
28. Radović M, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. II, rukopis, Istorijski arhiv „Ras“, Novi Pazar 1960.
29. Radović M, *Ljudske i materijalne žrtve Novog Pazara i Deževskog sreza u Drugom svetskom ratu*, Novi Pazar 1994.
30. Živković M, *Između „Velike Albanije“ i okupirane Srbije: Novi Pazar, Tutin i Ibarski Kolašin (1941-1944)*, Leosavić 2018.

31. Živković M, *Sandžak 1941-1943*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2017.

Članci/Articles:

1. Antonijević N, Odgovornost Aćif Efendije Hadžiahmetovića Bljute za zločine nad nemuslimanskim stanovništvom Raške oblasti u Drugom svetskom ratu, *Godišnjak za istraživanje genocida*, Beograd-Kragujevac 2016.
2. Barić N, Politika Nezavisne Države Hrvatske prema Srbiji, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2011.
3. Biševac B, Deževski i Štavički srez u pismima Tihomira Šarkovića 1941. godine, *Novopazarski zbornik*, br. 25, Novi Pazar 2001.
4. Bolčić S, Sociologija i „unutrašnji rat” u Jugoslaviji, *Sociološki pregled*, br. 1-4, Beograd 1992.
5. Crnišanić R, Ko je Aćif-efendija, *Novopazarski zbornik*, br. 32, Novi Pazar 2009.
6. Čekić S, Četnički zločini genocida nad Bošnjacima u jugoistočnoj Bosni i Sandžaku 1941-1943, u: *Istočna Bosna i Sandžak*, Sarajevo 1996.
7. Ćuković M, Sandžak u ustanku 1941. godine, u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. V, Beograd 1964.
8. Dimić Lj, Jugoslovenska država i historiografija, *Tokovi istorije*, br. 1-4, Beograd 1999.
9. Dimić Lj, Rat i historiografija, u: *Okrugli sto Kraljevo oktobra 1941.*, Kraljevo 2003.
10. Gledović B, Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 1972.
11. Jovanović V, „Rekonkvista Stare Srbije“: o kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu, u: *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd 2015.
12. Kisić Kolanović N, Povijest NDH kao predmet istraživanja, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2002.
13. Kostić P, Prilog psihologiji ratnog zločinstva, *Psihologija*, br. 4, Beograd 1996.
14. Krivokapić B, Pojam rata i klasifikacije ratova, *Megatrend revija*, br. 3, Beograd 2013.
15. Kuljić T, Istorijske, političke i herojske generacije: nacrt okvira i primena, *Filozofija i društvo*, br. 1, Beograd 2008.
16. Kuljić T, Tito u novom srpskom poretku sećanja, *Sociologija*, br. 2, Beograd 2003.
17. MacDonald D, Suživot ili međusobna mržnja?, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontraverzama: inicijativa naučnika: centralnoevropske studije*, Sarajevo 2010.
18. Matijević M, Akcije članova Džemijeta i muslimansko-arnautskih milicija protiv lokalnog stanovništva na prostoru Raške oblasti (Sandžaka) 1941. godine, *Godišnjak za istraživanje genocida*, br. 1, Beograd-Kragujevac 2019.
19. Nikolić K, Postmodernizam i humanističke nauke - primer historiografije, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, br. 2, Beograd 2013.

20. Petranović B, Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1993.
21. Prijic I-Prijic S, Etika i rat, *Sociološki pregled*, br. 1-4, Beograd 1992.
22. Radaković P, Muslimanska milicija u službi okupatora, u: *Užička republika: zapisi i sećanja*, Titovo Užice 1981.
23. Radanović M, „Noć osvetljena lomačama sa kojih se dizao plamen do neba...“; u: *Da pravda ne utihne*, Sarajevo 2019.
24. Radović M, KPJ i NOP u Novom Pazaru za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu, *Novopazarski zbornik*, br. 27, Novi Pazar 2003.
25. Rahić E, Sandžak tokom Drugog svjetskog rata, *Novopazarski zbornik*, br. 40, Novi Pazar 2017.
26. Stefanović V, Novi Pazar u NOR-u i revoluciji 1941-1945: prilog bibliografiji, *Novopazarski zbornik*, br. 38, Novi Pazar 2016.
27. Subotić V, Razvoj ustanka u Staroj Raškoj, u: *Srbija u ustanku 1941. godine*, Beograd 2007.
28. Sundhaussen H, Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja” i mitova, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006.
29. Šušević I, Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine, *Novopazarski zbornik*, br. 34, Novi Pazar 2011.
30. Vrcić A, Mješoviti odbor za odbranu Sjenice 1941-1944, uloga i značaj, *Zbornik Sjenice*, br. 15-16, Sjenica 2004-2005.
31. Živković M, Aćif Hadžiahmetović Bljuta: prilozi za biografiju 1919–1941, *Istorija 20. veka*, br. 3, Beograd 2012.
32. Živković M, Dešavanja u Sandžaku od julskog ustanka do kraja 1941. godine, *Baština*, sv. 31, Leposavić 2011.
33. Živković M, Etnički sukobi na prostoru Novog Pazara i Raške u jesen 1941. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 2012.
34. Živković M, Integrisanje Velika Albanije: albansko-muslimanski napadi na Srbe u Štavičkom, Deževskom i Sjeničkom srezu u jesen 1943. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 2017.
35. Živković M, Nekoliko dokumenata o stradanju Srba u Novom Pazaru kao posledici etničkih sukoba krajem 1941. godine, *Baština*, sv. 32, Leposavić 2012.
36. Živković M, Zaboraviti svakodnevicu – zabava, sport, dokolica i javni moral u staroraškim varošima (1941-1944), *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 2, Beograd 2019.